Dogmatiek laten zien, van welke betekenis het is om de dogmatiek historisch te behandelen. Hij was ervan overtuigd, dat er bij de oudere reformatorische en na-reformatorische dogmatici een grote schat aan dogmatische bezinning is, die alleen tot schade van de gereformeerde dogmatiek verwaarloosd kan worden. Het is opmerkelijk, hoe Barth zich in zijn „Dogmatik" in heel zijn probleemstelling en bespreking van de vraagstukken zowel sympathetisch als kritisch oriënteert aan de oudere dogmatiek. Daarom zal bij een bezinning op Barth Bavinck niet buiten beschouwing kunnen blijven.

Men meet de invloed van bepaalde dogmatici wel af naar hun leerlingen. Ongetwijfeld had Bavinck leerlingen van formaat. Er zijn onder zijn leiding en in zijn geest dissertaties tot stand gekomen, die belangrijk zijn. We noemen die van dr. S. Greijdanus, dr. J. G. Geelkerken en vooral die van dr. S. P. Dee.[57]) Greijdanus toont zich in zijn „Kommentaren" herhaaldelijk een leerling van Bavinck en citeert hem graag. Dr. A. G. Honig heeft in zijn „Handboek" hoofdzakelijk Bavinck gevolgd en diens Dogmatiek in korter bestek bruikbaar gemaakt voor zijn leerlingen. Toch kan men niet zeggen, dat één bepaalde leerling van Bavinck school vormde of zijn Dogmatiek verder bracht. Zijn betekenis ligt niet in de eerste plaats in een bepaalde school of in concreet te noemen leerlingen.

Zijn blijvende betekenis zal men o.i. in twee opzichten hebben te zoeken. In de eerste plaats in zijn blijvend de aandacht vragen voor de historische ontwikkeling van de theologie in het algemeen en van de gereformeerde dogmatiek in het bizonder en vervolgens in de openheid en moed, waarmee hij de problemen van de moderne wetenschap en cultuur tegemoet trad en die confronteerde met het Evangelie. Door het optreden van Barth zijn deze problemen wel eens op de achtergrond gekomen. Ze hebben echter een blijvende actualiteit.

En hiermede besluiten wij deze studie. De bezinning op de grote problemen van kerk en theologie gaat verder. Ze kan zich alleen tot haar schade losmaken van Herman Bavinck, wiens Dogmatiek als opus magnum hem een blijvende plaats verschaft onder de klassieke theologen in de negentiende-eeuwse wetenschap en beschaving.

---

[57]) S. K. Greijdanus, *Menschwording en Vernedering*, Wageningen, 1903; J. G. Geelkerken, *De empirische godsdienstpsychologie*, Amsterdam, 1909; S. P. Dee, *Het Geloofsbegrip van Calvijn*, Kampen 1918. Krusche noemt de laatste diss. een „ausgezeichnete Untersuchung", *a.a.O.*, S. 206. In totaal vonden 19 promoties onder leiding van Bavinck plaats.

BIJLAGE I

BRIEFWISSELING TUSSEN DR. H. BAVINCK EN DS. F. M. TEN HOOR

(september—december 1895)

I

BAVINCK AAN TEN HOOR, 5/9/'95

[Poststempel: Kampen 5 Sept. 95; Franeker 5(?) Sept. 95]

Kampen, Woensdag avond.

Amice,

Hartelijk dank ik u voor de toezending van uwe kritische artikelen over de encyclopaedie van Dr. K. Met veel detailpunten uwer kritiek stem ik in. Door de vlugge methode van werken is Dr. K. dikwerf onduidelijk en onlogisch in zijne redeneering. Maar in de hoofdstelling sta ik toch aan K.'s zijde. En zoo moet mij het vonnis treffen, dat gij bl. 4 van 't eerste art. over de docenten der theol. School velt, die het eigen beginsel ondermijnen. Inderdaad vat ik niet, welke principieele bezwaren gij hebben kunt tegen de stelling, dat de theologie als wetenschap niet de ecclesia instituta maar de „herboren menschheid" tot subject heeft.

Immers, de theologie heeft zeer zeker een eigen beginsel, object en doel, maar zij is toch geen vrucht van het geloof alleen zonder meer, maar van het *geloovig denken*. Tot wetenschap kan men altijd slechts komen door onderzoek, nadenken enz., door logische actie. Indien dit zoo is, dan is er onderscheid tusschen de kennis van de eenvoudige geloovigen en degenen, die bepaald de kennisse Gods wetenschappelijk beoefenen, onderscheid zoowel in graad als in omvang. De theolog. wetenschap omvat allerlei vakken, waarvan de eenvoudige geloovigen niets weten.

Me dunkt, dit is onweerspreklijk. Maar dan is er onderscheid tusschen kennisse Gods, die het deel is van alle geloovigen, en theologie, zooals ze wetenschappelijk beoefend wordt. Wie zijn het nu, die de laatste beoefenen? Dat *kan* geschieden door elk, die maar wil. Wie tijd, lust, gave enz. heeft, kan theologie beoefenen. Ge kunt dus niet beweren dat de theologie altijd en overal uitgaat en moet uitgaan van de ecclesia instituta. Hoogstens kunt ge zeggen: andere personen *kunnen* theol. beoefenen, maar de ecclesia instituta *moet* dat doen. Maar dan moet ge betoogen, dat Christus die roeping aan de ecclesia instituta heeft opgedragen en daarvoor een bepaald ambt heeft ingesteld. Pastoren-, presbyter- en diakenambt kan dunkt me daar voor niet in aanmerking komen. Blijft alleen over het zeer, zeer betwistbare doctorenambt. Maar is dit in de H. Schrift gegrond? Hoe bewijst ge, dat het professoraat een *kerkelijk* ambt is, gelijk gij bl. 4 van uw 1e art. zegt? Hoe kan er op geref. terrein sprake zijn van een kerkelijk ambt buiten kerkeraad, classis enz. om. En wij in onze kwaliteit van docenten staan geheel buiten de Kerk; we zijn eenvoudig leden als elk ander, niets meer. De stelling lijkt me zeer vreemd, dat wij in de hoedanigheid van Kerkelijk ambtsdrager theol. zouden doceeren. En hoe meer ge hierover nadenkt, hoe vreemder u dit moet voorkomen. Maar als dat nu eens niet het geval is, waar blijft dan uw thesis, dat de theol. van de Kerk moet uitgaan. En in elk geval, gij hangt deze gewichtige stelling op aan een zeer betwistbaar punt. Bovendien: gij kunt zeggen, ik ben ervoor dat de theol. *school* uitgaat van de Kerk, maar de theologie! Maar genoeg; ik wilde alleen zeggen, dat ik uw artikelen schoon niet met instemming, toch met belangstelling gelezen heb.

Vale salveqe
t.t.
H. BAVINCK

II

ONTWERP-ANTWOORD VAN DS. F. M. TEN HOOR *)

[Het deed mij goed eens weer een brief van u te ontvangen.]
Uw brief [naar aanleiding] over mijne art. aang. Dr. K. Encycl. heb ik met erkentelijkh. ontvangen. Het deed mij goed dat ge instemt met veel detailpunten mijner kritiek. Ge hebt dus de moeite gedaan om ze te lezen. Dit is toch nog [eenige] iets bemoedigends tegenover de hooghartige miskenning van de B-zijde, [die niet kan begrijpen] die mijn schrijven als druktemakerij [betitelt], [en] en dwaasheid beschouwt. 't Staat immers vooraf vast, dat Dr. K. het niet mis hebben kon.

Nu kan ik [mij] zulk een blinde navolgerij wel plaatsen bij menschen die nooit iets anders met aandacht gelezen hebben dan wat Dr. K. schrijft, maar onbegrijpelijk is het voor mij, dat zij, die de Geref. theologie zelf hebben bestudeerd, het met Dr. K. eens zijn. Ik weet, gij zijt in vele punten niet met hem eens, maar gij hebt [nog nooit] publiek nog nooit een enkel bezwaar tegen Dr. K. geopperd. Ik kan mij niet begrijpen, *waarom* ge altijd zwijgt. Gij hebt de bekwaamheid. Ontbreekt u de moed? Wellicht zeg ge neen, maar ik ben het in hoofdzaak met Dr. K. eens. Dat zegt ge ook in uw laatsten brief. [Dat is tot heden in mijn leven mijn grootste smart ge] Laat ik u thans eens zeggen, dat niets in mijn leven mij meer gesmart heeft dan uw overgang op de lijn van Dr. K. Vroeger waart ge een ander man, gelijk *zoovelen* in den tegenwoordigen tijd andere menschen zijn dan voor tien jaren. [Ik had vroeger de grootste verwachting van de] Op grond van veel dat ik in onze [samen] gesprekken van u gehoord had, dacht ik, dat de Heere ons in u den man gegeven had, die de aloude Gereformeerde theologie uit de H.S. zuiver theologisch, in rechte lijn zou ontwikkelen naar de behoefte(n?) van onzen tijd, [en dat] en vrij van alle menschelijke philosophie, en dat [we daardoor meer] de Geref. theol. [wetensch.] alzoo een nieuwe phase van ontwikkeling zou ingaan. O wat ben ik bitter, bitter teleurgesteld. De Heere had u de gaven en krachten gegeven om theologisch ons Gereformeerd volk te leiden, en het volk zou *u* gevolgd zijn, en niet Dr. K. Het zou u gevolgd zijn uit sympathie. Het volk had u lief. Het volk, dat nu Dr. K. volgt, volgt niet uit inwendigen drang van sympathie maar uit eerbied en bewondering voor zijn grootheid en macht. De [.....] waarom het volgt, ligt niet in het volk, maar in Dr. K. Hij biologeert, hij dwingt niet door overtuiging maar door overweldiging. En dat geeft een geheel ongezonden toestand. Na korter of langer tijd zal er een machtige reactie komen, die wellicht ons evenmin op de rechte lijn brengen zal.

Ik kan mij niet begrijpen, dat gij, die zoo goed [...] ja het allerbest de aloude Geref. theologie kent, het [met Dr. eens zijt] in hoofdzaak, dus principieel met Dr. K.'s stelsel in zijne Enc. [eens zijt]. Durft ge publiek in het midden der gemeente van Chr. voor Gods aangezicht en met een eerlijk geweten zeggen, dat het stelsel van Dr. K. [een principieel en system] als systeem principieel en formeel een *zuivere, rechtlijnige ontwikkeling is van de aloude Geref. theologie?*

Door herhaalde bestudeering v/h principieele deel zijner Enc. ben ik bevestigd in mijn vroegere meening, [en nu tot de besliste overtuiging gekomen], dat zijn stelsel *niet* Geref., en niet Schriftmatig is. Hij ontleent zijn [begrip van] opvatting van theol. *niet aan de Schrift* maar *de idee* der theol. of h. einddoel, en het begrip aan de logiek, de philosophie. De aloude Geref. begrippen [abstrahe] maakt hij eerst abstract en herleidt ze tot iets algemeens, zoodat ze hun eigenlijke gereform. beteekenis verliezen, en dan gaat hij van deze abstracte, algemene begrippen uit zijn ideeen ontwikkelen. Dezelfde methode die Scholten in zijn eerste periode volgde. Zoodoende krijgen we in de Encenclopaedie niets anders dan de geabstraheerde aloude gereform. begrippen in het systeem van de nieuwere philosoph[en?]. Als eerlijk man vraag ik u of de aloude Geref. begrippen: wetenschap, theol. zonde, [geloof], wedergeboorte, geloof, religie, openbaring, principium enz. enz. enz. essentieel en principieel zóó hebben opgevat als Dr. K. in z. Enc. dl. II. Indien ik de aloude Geref. schrijvers zelf niet [gelezen] had kunnen onderzoeken, zou men het mij misschien [kunnen doen gelooven, maar] kunnen wijsmaken, doch nu aanvaard ik het niet, tenzij men bewijze, dat mijne bedenkingen niet aan de [Geref.] Schrift en Geref. theol. ontleend zijn.

Gij behoeft geen vruchtelooze poging aan te wenden gelijk vroeger bij den strijd over het kerkbegrip, om mijne opvatting met die van Dr. K. te vereenigen. Ik zou gaarne zien, dat ge u in den strijd mengt, maar dan ook rond voor den dag gekomen, en mij met [de Schrift en] argumenten uit de schr. en de Geref. theologen weerlegd. [Doodzwijgen en] Mij doodzwijgen en terzijde schuiven is oneerlijk, onzedelijk, onchristelijk.

Hiervoor ga ik niet uit den weg, [voor] Ik wil *overtuigd* worden, niet overweldigd, niet beetgenomen door een politieke methode van handelen.

Men volgt ook thans weer even als bij de vereeniging een verkeerde methode. Ook toen wilde men opzettelijk [elke] een principieelen strijd vermijden, evenals thans. En men tracht het zo aan te leggen, dat we tenslotte voor een voldongen feit staan, en daardoor gedwongen worden om met uw stelsel mede te gaan. Ook [in] *uwe* conceptregeling voor de theol. School [zit] [het] gaat principieel uit van de idee der [*faculteit*] *theol. faculteit.* En gij weet zelf, dat dit een ander begrip is, dan de kerk heeft geformuleerd in den eisch der *eigene inrichting* voor de opleiding. Is het nu eerlijk om aan *die kerkelijke* inrichting [haar?] een onderwijs te geven dat [tot haar opheffing leidt] principieel de eigene inrichting bestrijdt, en tot hare opheffing leidt. Is het eerlijk om die eigene inrichting zoo te metamorphoseeren, dat zij wordt de belichaming van een gansch ander beginsel? Ik zeg, is dit eerlijk zoolang de kerk het *beginsel* der eigene inrichting handhaaft.

Bij de vereeniging is het beginsel der eigene inrichting [aanvaard] van weerszijden onvoorwaardelijk aanvaard. Het is een der voornaamste gronden voor de vereeniging. Dit bleek duidelijk bij de onderhandelingen. De vereeniging [hing er geheel van af.] te Kampen stuitte er op af. Zoo is het nog. Zij staat of valt er mede. Indien men nu dezen grondslag wegneemt, dan zal dat zeer ernstige gevolgen hebben. Zij dit [= die?] dit doen maken daardoor de vereeeniging in kerkverband ongedaan. En zij die [de eigene inrichting] het beginsel der eigene inrichting handhaven, blijven eerlijk op het standpunt, bij de vereeeniging ingenomen, staan. Wie dit beginsel verwerpt scheidt zich daardoor af van de in kerkverband vereenigde kerken.

Zoo ernstig staat voor mij de zaak, zoolang men mij niet duidelijk overtuigt, dat ik dwaal. Uw brief heb ik met zeer veel aandacht gelezen en herlezen.

[Allereerst werd ik teleurgesteld]

Het spijt mij zeer, dat ge de [kwestie, de?] principieele kwestie niet aanvat. Deze is toch beslissend. De vraag ik of de Theol. [een organisch deel is] gelijk de andere faculteiten een organisch deel is [van de wetenschap] het organisme der wetenschap.

Mijn opvatting is kort samengevat in de volgende stellingen.

Indien deze stellingen principieel onjuist zijn, dan heb ik den strijd verloren. Van de zelfstandigh. van het obj. hangt ook de zelfst. van het subject af.

Gij gaat in uw brief een anderen weg. [en]

1. Gaat gij van het begrip der Th. als wetenschap uit, en maakt onderscheid tusschen Theologie als wetensch. en als kennis Gods. Doch ge zegt dat dit onderscheid [slechts] slechts bestaat „in [om] graad en in omvang". Er is dus geen essentieel onderscheid. En hiermede valt de kracht van het bewijs tegen mij.

Als ik zeg, dat de kerk als instituut de theol. wetenschap moet beoefenen, dan zeg ik daarmede niet, dat elk lid die wetenschap moet beoefenen. Als ge zegt, dat de „herboren menschh." subj. is, dan bedoelt ge toch ook niet, dat elk lid van die herb. menschh. de [die?] Theol. wet. in breedsten zin beoefent.

[Het komt dus op het]

Dit geschiedt door organen [Het] en dat komt in uw tweede punt ter sprake.

2. De [Theologis] beoefening der Theol. wetenschap [ ] is geen taak van het kerkelijke ambt. Gij zegt, indien de eccl. inst. subj. is der [wetens] Theol., dan moet ik bewijzen, dat Chr. een apart ambt daarvoor heeft ingesteld.

Deze eisch is juist, indien n.l. vaststaat, dat de wetenschap een afzonderlijk zelfstandig terrein is. Doch dit moet eerst bewezen worden. Dr. K. zegt dat wel, maar de [zijn?] enkele bewijzen [hebben mij van geen?] zijn niet afdoende.

Hij zegt dat de wetenschap een eigen zelfstandig doel heeft. Het is haar slechts om wets. te doen, en om niets anders. Al het andere is bijkomstig. De wetenschap heeft haar doel in zich zelf. Men moet de wetenschap beoefenen om de wetenschap, slechts uit wet. motief, met een wet. doel.

Hiertegen heb ik [principieel] bezwaren.

[Vooraf merk ik echter op]

*) De tussen [ ] geplaatste woorden zijn in 't origineel doorgehaald.

a. Wanneer men de wetenschap zoo opvat, dan scheidt men verstand en wil, denken en doen. Men schept een aparte wereld voor het intellect (en dit *moet* leiden tot intellectualisme) voor het denken en een aparte wereld voor het doen.

Dit leidt tot het primaat van het verstand boven den wil. Dan is de wetenschap niet meer middel *voor* het leven, maar wordt doel *van* het leven. Dan komt de mensch in de wetenschap op zijn hoogste standpunt te staan. [Wanneer men]

Wanneer men wetenschap en practijk zoo gaat scheiden kan de strijd niet uitblijven. Het is een onnatuurlijke scheiding. Theol. wet. en de kerk [zullen] gaan elk een eigen weg, hebben elk hun eigen belangen, [en doel] hun eigen doel, en elk zoekt het hare. En uit den aard der zaak vloeit met noodzakelijkh. voort dat de Th. zich niet [dienaresse, maar] [ ] gedraagt als dienaresse der kerk maar als haar meesteresse.

Immers hft de Th. [haar doel] wet. haar einddoel in zichzelf, en niet in de kerk.

Hier komt bij, dat Dr. K. *zijne* opvatting van kerk als organisme ook bij de wet. toepast. Gij waart het vroeger niet eens met deze onderscheiding. Doch gij zult die nu ook moeten aanvaarden.

De *herboren menschheid* is bij Dr. K. immers hetzelfde begrip als *de kerk als organisme*. Dat kan trouwens niet anders. Die kerk als organisme, als herboren menschh. belichaamt zich naar haar wetenschappelijke zijde in de universiteit. De univ. is dus ecclesia instituta in wetenschappelijken zin. Voeg hierbij nu zijne opvatting van den christel. staat, waarin het maatsch. leven der herboren menschh. van de kerk als organisme in zichtb. formatie moet optreden, dan hebt gij drieerlei ecclesia instituta [n.l. de kerk]. Het lichaam van Chr. treedt dan op [als religieus instituut]

1. als wetensch. instituut;
2. als wetenschappel. instituut in den staat;
3. als religieus instituut in de Kerk.

Wij hebben hier dus drieerlei [open] organisatie van het lichaam van Christus, dus drieerlei ecclesia instituta.

Indien het lich. van Chr. de herboren menschh. in de wetsch. zelfstandig optreden moet, dan zie ik geen kans om te ontkomen aan den eisch, dat [ook] het lich. van Chr. ook op maatsch-staatk. gebied zelfstandig moet optreden. Hoe men hier[?] op eerlijke wijze aan het Doopersche dualisme ontkomen kan, begrijp ik niet.

b. De eisch, dat Chr. een bepaald ambt voor de [wetenscha] theol. wetensch. moest ingesteld hebben, is voor uw standpunt een onbillijke eisch, en gaat van de onderstelling uit, dat het kerkelijk ambt de [beoefening] ambtel. beoefening der Th. uitsluit.

1. *Een onbillijke eisch* op uw standpunt, want gij kunt daartegenover niet bewijzen dat God in de herboren menschheid een bepaald ambt [heeft] der wetenschap heeft ingesteld. [De bijbel leert van s] De H. S. spreekt slechts van tweeerlei [amb] ambt in algemeenen zin. Het koningschap in den staat en het koningsch. in de kerk. [Daar?] Duidelijk sluit Chr. het koningschap in den staat van zijn koningschap uit. Nergens is er een bewijs, dat er naast den staat en de kerk nog een derde zelfstandig terrein zou zijn, n.l. de wetenschap. Indien dit zoo ware, dan zou God zijn gezag ook daar hebben gehandhaafd door een bepaald ambt, evenals in den staat en de kerk, en zou dus een ambtdrager, en ambt hebben ingesteld om daar in zijn naam op te treden. Dan alleen zou de wetenschap als zelfstandige organisatie van het denkend leven [recht hebben van bestaan] [hebben] der herboren menschh. d. i. der menschheid recht [hebben] hebben zich een [zelf] [eigen zelfstandig afzonderlijk] rijk te noemen. Nu niet. Alle grond voor de zelfstandigh. der wetensch. ontbreekt. *a.* omdat de wetensch. geen doel in zich zelf heeft, maar in het leven; *b.* omdat er geen wetenschappel. ambt door God is ingesteld en zij dus geen ambtel. organisatie, de organen ontbreken, dus geen [rijk kan zijn] apart rijk kan zijn. Een vrije universiteit is naar mijne opvatting dan ook slechts een noodhulp. Voor de de theologie is zij natuurlijk overbodig. Het komt mij voor, dat men veel meer naar de beginselen der H. S. had gehandeld, indien men gedaan had als de Roomschen aan de Universiteit van Amsterdam. Men had geld[t] bij elkander moeten brengen om buitengewone Hoogleeraren te doen benoemen in de kosmische wetensch. Ik denk, dat men dan veel meer invloed en vrucht zou gehad hebben dan thans.

Kortom, zegt ge tot mij: Gij hebt in de kerk geen apart wetenschappelijk ambt door Chr. ingesteld; ik antwoord, met uw herboren menschh. [is het nog veel erger] als subj. der wetenschap is het nog veel erger, want daar is in t geheel geen ambt door God ingesteld. Gij staat dus met uwe opvatting voor dezelfde moeilijkh. als ik. Indien dit voor u geen bezwaar is, dan voor mij ook niet. *Gij* moet de [weten] Th. wet. tot *buiten*ambtelijken arbeid maken. Dat behoef ik echter nog niet, ook afgedacht van het Doctorenambt, dat als zelfstandig ambt geen grond heeft in de H.S. Hoe kunt gij uit de H. S. bewijzen, dat de beoefening der Theol. wet. niet behoort tot het leeraarsambt maar daarvan is *uitgesloten*. Indien gij het abstract en intellectualistisch begrip van wetenschap maar loslaat, en aanvaardt, dat de wet. haar doel niet heeft *in zichzelf* (zooiets is er [op aarde] niet behalve *God*) maar in het leven van den mensch dan is uw principieel bezwaar aang. het ambt opgeheven. Dan is er geen wezenlijk onderscheid tusschen het onderwijs van Jezus aan zijne apostelen, van Paulus aan Timotheus, Titus, Lukas enz. en uw professorenarbeid. Naar uw eigen woord is er alleen onderscheid in graad en omvang. Doch dat maakt geen principieel onderscheid. Jezus had leerlingen, studenten; Paulus evenzoo. En in 2 Tim. 2 : 2 wordt dit als beginsel voor de kerk vastgesteld. Gij weet ook wel, dat deze tekst met een eerlijk geweten niet anders dan in dezen zin verklaard worden kan. In het kerkelijk ambt ligt dus de bevoegdheid, om leerlingen te onderwijzen tot voorbereiding voor de bediening des Ev. Dat dit onderwijs in hoogeren [gra] of lageren graad, in breederen of beperkter omvang *wetenschappelijk* is, [dat] brengt in het wezen van de zaak geen [wijzi] verandering.

Uwe vraag: „Hoe er op Geref. terrein sprake kan zijn van een kerkelijk ambt buiten kerkeraad, classis enz. om," gaat uit van de idee, dat het professoraat een *afzonderlijk* ambt is, afgedacht van het Leeraarsambt. Dat is misverstand, en volgt al wederom uit uwe opvatting van de wetenschap als een *afzonderlijk* terrein, buiten het practische leven. Dit bezwaar geldt dus niet tegen mijne opvatting van de wetenschap. De wetensch. is middel voor het leven, en heeft daarin haar doel. Het leeraarsambt dient om de gemeente te onderwijzen. Voor deze taak moeten er leeraars zijn. De opleiding tot het leeraarsambt behoort dus wezenlijk tot het ambt der leeraars. Wie leeraars opleidt is daardoor bezig in het onderwijs der gemeente. Hij onderwijst opdat de gemeente onderwezen worde. Zijn onderwijs aan de studenten dient tot onderwijzing van de gemeente. Hier is dus geen essentieel ambtelijk verschil. [Opl] Trouwens opleiding tot het kerkelijk *ambt* kan uit den aard der zaak alleen van het kerkelijk ambt uitgaan. Het ambt kan alleen opleiden tot het ambt.

Ge zegt tot mij: „Hoe meer ge hierover nadenkt, hoe vreemder u dit moet voorkomen." Uit bovenstaande ziet ge, dat het bij mij juist omgekeerd is. Hoe meer ik er over nadenk, hoe duidelijker het mij wordt, dat ik met mijne beschouwing geheel op den bodem der H. S. sta.

Ten slotte stelt ge het voor, alsof ik mijn stelling van de kerkel. Theol. alleen ophang aan dit punt van het ambt. Ge weet wel beter. Mijne stelling [wortelt] volgt principieel uit mijne opvatting van het begrip wetenschap, Theol. en het object der Theologie en doel Theologie[?]. En van daar uit kom ik tot het subject. Dit heb ik in mijne Art. tegen Dr. K. toch duidelijk genoeg doen uitkomen.

Indien ge mij dus overtuigen wilt, dan moet ge mijne opvatting van genoemde begrippen een voor een omverwerpen, of bewijzen, dat mijne conclusie onjuist is. Indien ik werkelijk dwaal zou ik den Heere danken als ge mij dat duidelijk maakt. Mijn hart is oprecht gezind om alleen Gods gedachten te denken, en zijne ordinantien te volgen. Ik huiver bij de gedachte.

[op de enveloppe:]

Indien men al het bestaande als een eenheid wil opvatten dan moet men niet den kosmos, maar God als hoofdbegrip nemen, als Centrum.

Doel der wetenschap, 3erlei kerkformatie. De grondslag der vereeniging. *Ambt.* Scheiding van verstand en wil, van denken en doen. Intellectual.

In de herboren menschheid is ook geen apart ambt door God ingesteld.

onzichtb. kerk [beli] als organisme belichaamt in de universiteit. In de universiteit is de kerk als org. tot wetenschappel. [op . . .] formatie gekomen. [De . . .] de prot.[?] kerk is de kerk als heilsinrichting. De universiteit is de kerk als wetensch. inrichting.

Los bijvoegsel.

[Afzonderlijke stellingen; met potlood is er boven geschreven: Ten Hoor.]

Om de zonde had God den mensch niet alleen, maar ook de schepping moeten verdelgen.

Nu rust de schepping op de genade.
Het genadeverbond is niet ingeent in het natuurverbond, maar omgekeerd.
niet[1]) het biz. princ. in het algem. niet[1]) de biz. op. in de algem.
De zonde maakte een scheiding tusschen God en den kosmos. De nat. openb. werd afgesneden.
In kwaliteit als schepper had God den mensch en de wereld moeten verdelgen.
In kwaliteit van Verlosser laat God haar bestaan, en houdt haar in stand, en verlost haar.
Door genade kan Hij zijn kwaliteit als schepper handhaven. Vandaar de herschepping (vernieuwing) of h[?] einde als voltooiing der verlossing.

III

BAVINCK AAN TEN HOOR, 21/9/'95

[Poststempels: Kampen 21 Sep. 95, Franeker 21 Sept. 95]

Kampen, Vrijdag.

THEOLOGISCHE SCHOOL
VAN
„DE GEREFORMEERDE KERKEN
IN NEDERLAND."

Amicissime, Ik dank u voor uw breedvoerig en vriendelijk schrijven. De kwestie tusschen u en mij is veel te breed en te diep om in een brief te behandelen. Toch wil ik uw brief niet geheel onbeantwoord laten. Eerst een paar losse opmerkingen over ondergeschikte punten.

1. Ik beweerde, dat, als de theol. uitging van de ecclesia instituta, er een ambt voor zijn moest. Immers, de ecclesia instituta bestaat niet anders dan in de ambten (ambtsdragers, vergaderingen v. ambtsdragers enz.). Indien de theol. niet valt onder èèn van de ambten, dan behoort ze niet tot de ecclesia instituta. Nu meende ik, dat gij daarom de theol. bracht tot het doctoraat (zoo kreeg ik den indruk uit uw artikelen reeks); maar nu geeft ge dat doctoraat prijs als apart ambt en brengt de theol. tot het pastoraat. Natuurlijk is 't consequent dan te zeggen, dat wij docenten eigenlijk hier aan de school werkzaam zijn als pastores. We zijn dus pastores gebleven, niet alleen zoo dat we 't radikaal behielden, maar ook dat we nog feitelijk (zij het ook in gewijzigden vorm als zoodanig werkzaam zijn. Professoren in de theologie moeten dus naar uw beginsel domines, pastoren zijn; anders zijn ze onwettig; iemand als Prof G. Vos, die nooit domine werd of was, is dus onwettig professor. Voorts is er dus volgens u een ambt buiten de plaatselijke gemeente, buiten de kerkelijke vergaderingen enz. want zooals ge weet, zijn wij in dat opzicht aan alle gemeenteleden gelijk. We zijn geen leden v. kerkeraad, classis enz.; alleen is ons gegund eene [?] a d v i s e e r e n d e stem op de synode. Het komt mij voor, dat gij met uwe theorie met de eerste beginselen van 't geref. kerkrecht in strijd raakt.

2. Mijne meening is [nu], dat wij docenten hier aan de school niet werkzaam zijn in eenig kerkelijk ambt. In zoover zei ik dat wij geheel staan buiten de Kerk. Die uitdrukking [is ande] heeft u gehinderd. Maar geheel onnodig. Ik beweer niet, dat wij niet geheel en al aan de kerk onderworpen zijn enz., maar alleen dit, dat ons geven van onderwijs als zoodanig niet is [eene] uitoefening van eene werkzaamheid die behoort bij een door Christus ingesteld ambt. Het pastoraat sluit niet in z u l k een geven van onderwijs. Een gewoon gemeentelid, die de noodige gaven had, zou zeer goed docent kunnen zijn. Nu is er zeer zeker overeenkomst tusschen het leeren van een pastor in de gemeente en dat van een docent op het college. Gij wijst daar terecht op. Maar een onderscheid wordt er ook door u tusschen aangenomen. Of dat onderscheid essentieel of gradueel is, kan mij weinig belang inboezemen, als gij ook erkennen moet, dat het zoo groot is als het is. Gij kunt zelf het professoraat slechts zeer indirect met 't pastoraat in verband brengen, als gezegt, dat docenten [ ] personen opleiden tot een ambt en dus werken ten bate van de gemeente.

[1]) [met potlood bijgevoegd].

3. Maar gij zegt ook, dat gij niet zoozeer een bepaald ambt voor de theologie behoeft aan te wijzen. Immers, ik heb er in 't geheel geen ambt voor. Dat is ook zoo. Wetenschap in 't algemeen, en theologie ook, te beoefenen is niet eisch en roeping van een van God of Christus rechtstreeks ingesteld ambt, noch in staat noch in kerk. Wetenschap beoefenen moet elk, die daarvoor van God den tijd, de gave, den lust enz. en in dat alles de roeping ervoor ontving. Professoren worden nu wel gezegd een ambt te hebben. Men spreekt algemeen van „Hoogleeraarsambt". Maar dit ambt is niet rechtstreeks en op bijzondere wijze door God of Chr. ingesteld, maar is eene inzetting van menschen, en dus alleen middellijk een ambt, van Godswege ingesteld. Zoo hebben vele Geref. beide, het leraarsambt en het professorenambt vroeger dikwijls en terecht onderscheiden.

4. Een enkel woord ook over instituut en organisme. Die onderscheiding is m.i. juist. Ik heb ze altijd naar ik meen aangenomen. Ik was het met K's onderscheiding van zichtb. en onz. kerk indertijd niet eens, maar wel met deze tusschen instituut en organisme. En gij neemt ze ook zelve aan, alleen onder andere namen. Gij spreekt van kerk en Koninkrijk Gods. Gij kent het woord Kerk alleen in ééne beteekenis, nl. in den zin van ecclesia instituta, en noemt 't andere dus Koninkrijk Gods. Maar zakelijk hebt ge dezelfde onderscheiding. En die moet gij aannemen, dunkt mij. Christenen treden niet alleen op als leden eener gemeente, maar ze treden als Christenen ook op in gezin, staat, maatschappij, kunst enz. Of nu daarvoor de naam Kerk als organisme of die van Koninkrijk Gods beter [zij] is, zij daargelaten. Maar zakelijk is er, dunkt mij, geen verschil.

5. Ook een woord over 't laatste deel van uw brief. Ik ben blij dat gij zoo open, rond hebt geschreven. Ik begrijp [u] ook, dat ik u bitter, bitter teleurgesteld heb, en ik waardeer het, dat gij 't betreurt, dat mijne kracht niet uitkomt. Maar toch een paar opmerkingen. Vooreerst hebt ge uwe hope op mij gebouwd, waarvoor nooit grond heeft bestaan. Lang voor de doleantie en van mijn eerste optreden af ben[t] ik geweest vóór al die dingen, die nu door u en Bos en Lindeboom zoo sterk bestreden worden; bijv. vóór een gymnasium, vóór eene Universiteit, voor een theol. faculteit, enz. De principieele antithese tusschen mij en laat me zeggen Lindeboom — dien ik overigens evengoed als gij waardeer — dateert van vóór ons beider komen aan de School. En nu is 't zoo toegegaan, dat gij en Bos hoe langer zoo meer zijt gaan staan aan zijn kant. Dat is niet altijd zoo geweest. Op de Curatorenvergadering is de verandering zeer merkbaar geworden. Sedert de doleantie is de sympathie geheel verplaatst. Ik zou daar veel van kunnen zeggen, maar laat dat nu. Ten tweede heb ik een vraag: zou mijn zwijgen in het openbaar ook kunnen verklaard worden uit een mij zelf opgelegde zelfverloochening? En ten derde: gij verlangt dat ik publiek spreke. Maar waarom? Om principieel mij te stellen aan uwe zijde. Het kan u niet aangenaam zijn, en al ware het u onverschillig, het zou mij zeer [zeer] onaangenaam zijn, om tegenover u en velen op te treden. En dat zou ik altijd ten deele moeten doen. Want hoewel ik in veel punten met u instem, in veel andere kan ik niet met u medegaan. En zoo kom ik tot mijn laatste punt.

6. Wat is het verschil tusschen ons, tot het beginsel herleid? Het komt mij voor, dat gij aldus redeneert: God en wereld zijn twee, essentieel van elkaar onderscheiden. Ze zijn niet onder één hooger, gemeenschappelijk begrip samen te vatten. En hieruit wordt nu door u al het andere afgeleid. Openbaring en natuur, Kerk en staat, theologie en (kosmische) wetenschap behooren geheel los naast elkaar te staan. De Schrift, zegt gij toch, kent maar twee ambten en twee terreinen: het Koningschap van den staat en dat van de kerk. Natuur en genade, schepping en herschepping zijn over heel de linie heen gescheiden en loopen zelfstandig naast elkaar. Alwat tot het natuurlijke leven behoort, vindt zijne organisatie in den staat, zoodat ook de wetenschap, de universiteit van den staat moet uitgaan; en alwat behoort tot de genade, is georganiseerd in de kerk (ecclesia instituta), zoodat de theologie en de theol. school tot haar behoort en geheel en al van haar uitgaat. Voordat ik nu over dit uw beginsel vrij uitspreek, zou ik wel eens willen weten, of ik het objectief en zuiver heb weergegeven. Zoowel uit uw kritiek van K's Enc. als uit uw brief kreeg ik deze voorstelling van uw principia. Maar natuurlijk kan ik me vergissen. En dan is kritiek een strijd tegen windmolens. Daarom zou ik willen verzoeken: laat de andere punten van verschil die ik boven 1—5 noemde desnoods geheel rusten. Maar antwoord me s.v.pl. even, al is het maar met een enkel woord, of ik uw beginsel goed heb gevat. Dan wil ik daarover nog eens nadenken en u in een volgend schrijven er mijne gedachte over zeggen. Thans alleen dit, dat, wanneer ik uw beginsel goed begrijp, ik het onmogelijk als het mijne aannemen kan. Er ligt waarheid in, zeer zeker. God en wereld zijn twee enz.

Maar gij vergeet dan, dat God ook in de natuur enz. zich openbaart en anderer-zijds dat God ook in de bijzondere openbaring aan de natuur enz. zich aansluit. Natuur en genade staan naar mijne overtuiging niet dualistisch naast elkaar. Uw beginsel, altijd als ik het goed weergeef, is eigenlijk veel te eenvoudig, om het gansche, rijke leven te verklaren. Schepping en herschepping zijn zoo ineen overal en altijd, dat men slechts eene halve waarheid zegt als men vooropstelt: ze zijn twee. Maar voorloopig genoeg. Gun me nog eens een kort antwoord. Van harte gegroet

t.t.

H. BAVINCK

IV

ONTWERP-ANTWOORD VAN TEN HOOR, BLIJKBAAR OP BAVINCKS BRIEF VAN 21/9

Bavinck. [*)] Ik zal op uw verzoek punt 1—5 van uw schrijven vooreerst geheel laten rusten, omdat *a* mijn schrijven anders al te uitvoerig zou worden, daar ik op elk punt mijne bedenkingen heb, en *b* de opvatting van die punten beheerscht wordt door het uitgangspunt, in *b* [6?] genoemd. Discussie over die [andere] punten is dus tamelijk onvruchtbaar, zoolang de principia niet vaststaan.

Ik kan mij wel begrijpen, dat mijn uitgangspunt u nog niet al te duidelijk is, daar ik in mijne critiek [onwillekeurig] meer negatief dan positief moest redeneeren. Wat nu *onze* discussie betreft, [wil] ik wil haar niet losmaken van Dr. K.'s grondstelling. De vraag is of zijn stelsel principieel juist is. Zoo niet, dan is het de vraag, wat wij daar principieel tegenover moeten plaatsen. En is dit vastgesteld dan kunnen we ons [onze?] eigen principia verder [stel] zelfstandig gaan ontwikkelen. Natuurlijk moet het daarbij daghelder zijn, dat wij met onze principia op Geref. terrein staan. Anders moeten we dit terrein verlaten. [**)]

Ik ga mijne principia dus formuleeren *tegenover* die van Dr. K. Hij gaat uit van het beginsel, dat het totaal-object der wetenschap één organisme is, dus een geheel van organisch samenhangende deelen. Dit totaal object noemt hij „*de kosmos*". Om nu het object der Theologie hieraan te subordineeren, zegt hij: niet God, maar de revelatio ectypa is het obj. der Theologie, en deze revelatio is een deel van den kosmos.

Dit bestrijd ik, *a* omdat de revelatio, volgens de Gereformeerden niet het object, maar het principium der Theologie is,

b omdat volgens alle Geref. God het obj. der Theol. is.

c omdat de revelatio niet is een organisch deel van den kosmos, maar openbaring Gods is in den kosmos. [Openb.] scheppen en openb. zijn twee. 't Laatste onderstelt het eerste.

[Het negatieve] Mijn uitgangspunt heb ik tegenover Dr. K. in [enkele] mijn vorigen brief in enkele stellingen negatief geformuleerd. [Tegenover] Die stellingen zijn, meen ik, duidelijk. Nu ga ik altijd tegenover K.'s principia, mijn principia positief aanduiden.

God is essentieel [en substantieel] van den kosmos onderscheiden. God is geen organisch deel van den kosmos, en de kosmos is geen organisch deel van God. God en kosmos kunnen niet gecoordineerd worden als organische deelen van een [hooger] organisme, dat als hooger begrip beide omvat.

Organisch verband onderstelt (zegt), dat de organische deelen aan elkander gecoordineerd zijn, en samen gesubordineerd zijn aan het organisme, dus de samenstellende deelen zijn waaruit het organisme bestaat.

Is God nu het object der Theologie, dan is dit object [niet] geen org. deel van den kosmos, als object van de andere wetenschappen, maar een zelfstandig object. Daaruit volgt, dat de Theol. is een zelfstandige wetenschap, en niet een organisch deel van [het] de kosmische wetenschappen.

Neemt men niet den kosmos m. Gods [God?] als hoofdbegrip, [maar God], dan komt men evenmin tot een organische opvatting, omdat de kosmos geen organ. deel is van God. [Men moet dus een van] Wil men God en kosmos tot een organisme maken, dan moet men òf [de wereld verg] God verwereldlijken of de wereld vergoddelijken. Beide leidt tot Pantheisme. Tegenover dit Panth. handhaaf ik het

[*)] met potlood bijgeschreven.

[**)] aan de rand is hier verticaal geschreven: antithetisch.

essentieel onderscheid tusschen God en den kosmos, en bestrijd ik de opvatting [totaal obj. als] alles omvattend organisme als totaal obj. [der wet] v. de wetenschap.

Nu wilt ge mij misschien dringen naar het ander uiterste van het Deisme.

Doch daartegen sta ik even [scherp] beslist. De immanentie Gods in de schepping maakt God niet tot een organisch deel van de schepping. De revelatio [ectypa] is *in* den kosmos niet *van* den kosmos.

Die revelatio in den kosmos is afdruk van de kennis Gods, dus afdruk van een object dat essentieel van d. kosm. [God] onderscheiden is. [Die] Indien men de immanentie Gods in den kosmos [als] opvat in den zin, dat God daar door een organisme met den kosmos uitmaakt, dan kan men Gods transcendentie niet handhaven. Openbaring is geen Gnostische emanatie. Afgedacht nu van het gansch onbelijnde begrip van de openb. bij Dr. K. [b.v. in ondersch. van schepping, voorzienigh. enz.] is het toch duidelijk, dat [de kosmos] God [geen] daardoor geen org. deel van den kosmos wordt.

De openb. is kosm. vorm, geldt alleen de wijze der openb. niet het wezen, de . . . , is niet kosmisch.

Als ik [het] zo beslist mogelijk het *organisch* verband tusschen God en kosmos ontken, daaruit volgt nog niet, dat God en kosmos Deistisch, en dualistisch naast elkander komen te staan, zóó, dat er geen betrekking of verhouding tusschen beide bestaat. God is schepper, onderhouder van den kosmos en openbaarder, [aan de wereld] aan den mensch[heid]. [Dat is] Dit is de betrekking van schepper-en-schepsel, van God en mensch. Dit geeft geen *organisch* verband van God als een deel tot het geheel, of van het eene organische deel tot het ander. [God] Zeker God openbaart zich in de natuur. Dit vergeet ik *niet*, zooals ge meent. Doch ik zeg, dat legt geen *organisch* verband tusschen God en kosmos. Daardoor worden beide geen *deelen* van *één organisme*. En hierop komt het aan bij het beginsel van Dr. K. Het-totaal-obj. der wetensch. is een organisme, waarvan de deelen [aan elk] organisch gesubordineerd zijn aan het geheel, en organisch gecoordineerd aan elkander.

Wanneer ge dus zegt, dat ik ook vergeet, „dat God in de biz. openb. zich aansluit aan de natuur", dan treft die bedenking mij niet. [Ook] Wat ge er onder verstaat is mij niet duidelijk. Ge bedoelt zeker aansluiting aan de *openb.* in de natuur. Ge zegt: „Natuur en genade staan naar mijn overtuiging niet dualistisch naast elkander." Naar mijn overtuiging ook niet. Uit mijne principia [sluiten dit niet uit] volgt dit niet.

God is essentieel van den kosmos onderscheiden, evenals de kosmos van God. God en kosmos kunnen niet onder een hooger begrip worden saamgevat als twee deelen van één organisme. Een van beide kon ook geen hoofdbegrip zijn.

Neemt men de kosmos als hoofdbegrip, dan zou God een organisch deel wezen van den kosmos zijn[?] Neemt men God als hoofdbegrip dan zou de kosmos een organisch deel wezen van God. Beide is principieel fout.

Is God het object der Theol. dan is dit obj. essentieel iets anders dan de kosmos als obj. der andere wetenschappen. Een organisch bestaand [object] organisme als totaal-obj. van al de wetenschappen is een abstractie. Daaruit volgt dat ook al de wetenschappen niet één organisme kunnen zijn.

Het object der Th. is geheel zelfstandig, en *niet gecoordineerd* aan een der obj. van de andere wetenschappen, [en staat dus]

De Theol. is dus princip. en essentieel een andere wetenschap dan de andere wetenschappen, en kan daarvan geen organisch deel zijn, [en maakt daarv]

Hiermede valt de Theologische faculteit als organisch deel van het organisme der universiteit. De Theologie is een afzonderlijke, zelfstandige wetenschap.

Dit is mijn [principe] uitgangspunt, [mijne grondgeda]. Hieruit volgt tweeerlei wetenschap, laat ik ze noemen: Theol. en kosmologie, elk met een eigen object.

Uit deze scheiding in organischen zin, volgt niet dat de kosmologie niets met God en Zijne openb. te maken heeft. De kosmos is schepping Gods. Dit kan de kosmologie alleen uit de *openb.* weten, voorzoover schepping en openb. Gods op den kosmos betrekking hebben, moet de kosmologie daarmede rekenen. Dat behoort tot de kosmolog. wetenschappen voor zoover het tot de kennis van den kosmos behoort.

De Theol. heeft ook met den kosmos te maken, voorzoover zij kenbron is van God. Doch deze kenbron heeft feitelijk als zoodanig voor ons thans geen waarde meer. *Wij zien* niets van God in den kosmos, dan nadat wij het leeren kennen uit de biz. op. en niets meer dan in de H.S. Daarin komt de kosmos voor als kenbron van wat God is. De kosmos komt bij de Theol. dus alleen voor zoo ver in aanmerking als zij ons iets aangaande God leert kennen.

De betrekking waarin God tot den kosmos staat, als zijn schepper, onderhouder, legt geen organisch verband tusschen beide. Ook door de openb. [Gods] wordt God geen org. deel v/d kosmos.

Uit de verhouding, waarin God als Schepper, onderhouder en openbaarder tot den kosmos staat kan nooit een organisch verband, een organisch-bestaan van beide essentia worden afgeleid.

De verhouding van schepper en schepsel is een gansch andere, dan het organisch verband van twee organische deelen, die samen een organisch geheel, een organisme vormen.

[Op de enveloppe:]

God is geen organisme, naast den kosmos als organisme.

Het rijk Gods belichaamt zich in deze bedeeling niet in een eigen organisatie maar werkt, oefent invloed op alle dingen, ook op organisaties v/h leven.

God en kosmos. Een hooger begrip dat beide omvat is er niet. God is geen organisch deel v/d. kosmos, en de kosmos niet van God. Organisch verband van obj. onmogelijk. Schepper en schepsel.

Deisme en Pantheisme. De wetenschap geen zelfst. terrein naast kerk en staat.

Gelijk in de schepping God in betrekking staat tot den kosmos, is het ook in de herschepping. God werkt op dien kosmos in. Doch daarover gaat de kwestie niet inzake het stelsel van Dr. K.

V

BAVINCK AAN TEN HOOR, 25/9/'95

[Poststempels: Kampen 26 Sep. 95; Franeker 26 Sep. 95]

Kampen, 25 Sept. '95.

Amice,

Ik voel wel, dat het moeilijk zal gaan, om schriftelijk zoo rustige discussie te voeren. Maar toch kon ik nu nog niet afbreken. Uw principe heb ik dan goed begrepen. Uit de wezenlijke onderscheidenheid van God en wereld leidt ge af, dat theologie en wetenschap niet aan ééne inrichting, in ééne universiteit moeten verbonden worden. Ik voel nu de klem van deze conclusie niet. Uit de wezenl. ondersch. van God en wereld volgt wel, dat theologie eene eigene, zelfstandige, gansch onderscheidene wetenschap is. Dat zal elk theist u toestemmen. Maar vandaar tot de conclusie: dus ook niet theol. en wet. aan ééne Univ. is een heele sprong. Ik begrijp niet hoe ge daartoe komt.

Om maar iets te noemen: *a.* theologie is ook volgens u eene wetenschap, — met eigen beginsel methode object doel enz, alles goed en toegestemd, — maar ze is toch eene wetenschap (geen kunst, ambacht enz) en moet dus met die andere verschijnselen, die ook wetenschap heeten, iets gemeen hebben. Anders kan en mag ze dien naam niet dragen. Ze heeft er mee gemeen bv. dat in [ken] beide kennis verkregen wordt, kennis van God en kennis van de wereld. Er is dus een gemeenschappelijk begrip, waaronder theologie en wet. kunnen begrepen worden, dat van wet. of kennis.

b. Die wetenschap of kennis (aangaande God en wereld) komt in het menschelijk bewustzijn niet in twee gescheiden vakken naast elkaar te liggen — wat op uw standpunt zoo moest zijn — maar is ééne, een harmonisch geheel. Althans zoo zal het eens zijn, als we God in alle dingen en alle dingen in God zullen kennen.

c. Zulk een eenheid is mogelijk, omdat God en wereld niet dualistisch naast elkaar staan. Maar God openbaart zich in en door zijne werken; en alle schepselen leiden tot God op. De theologie heeft dus wel ter dege te doen met *alle schepselen*, in relatie tot God n.l., terwijl de andere wetenschappen diezelfde schepselen beschouwen maar in en voor zichzelf. Alle wetensch. zijn theologisch in zoover ze tot God moeten opleiden en in Hem eindigen, en de theologie geeft 't gezichtspunt aan waaronder alle dingen.

d. Zoowel de theologie als de andere wetenschappen komen in het menschelijk bewustzijn *formeel* op één zelfde wijze tot stand, n.l. door waarnemen en denken. Zeker is er geloof noodig in de theologie, maar immers ook in de andere wetenschappen. En ook in de theologie moet er nauwkeurig waargenomen en logisch gedacht worden.

e. De verbinding van theol. en andere wet. is volstrekt geen pantheist. vermenging van God en wereld. Eene Universiteit met 5 faculteiten ware dan pantheistisch! Dan [heeft] is heel de christ. kerk altijd panth. geweest. Theol. en wet. kunnen zeer goed gedoceerd, bestudeerd worden aan ééne inrichting, omdat ze toch zelfstandig zijn, elk eigen object enz hebben. Ik zie niet, waarom dit niet zou kunnen.

Ziehier enkele punten en bedenkingen tegen uw conclusie. Er ware meer te zeggen. Maar dit voorloopig.

Met vriendel. groete

tt.

H. BAVINCK

VI

ONTWERP-ANTWOORD VAN TEN HOOR OP DE BRIEF VAN BAVINCK VAN 25/9/'95

Gaarne zet ik de discussie voort, en ik hoop niet, dat ge ze vooreerst zult afbreken, al is het ook, dat ge u wat veel moeite moest getroosten om mij uwe opvatting duidelijk te maken. Ik *kan* niet ja zeggen, als ik zelf niet duidelijk zie hoe ge van uit uw beginsel op zuiver logische wijze tot uwe conclusies komt.

In één punt zijn we het alvast eens, n.l. dat God en wereld essentieel onderscheiden zijn, en dus samen geen organische deelen van één organisme zijn. (faculteiten).

1. De conclusie, die ik hieruit afleid noemt ge een *sprong*. Mag ik vriendelijk verzoeken mij aan te wijzen, waarin die sprong bestaat. Ik meen, dat er geen enkele schakel uit mijn gedachtengang ontbreekt. Ik kom van stap tot stap tot mijne conclusie. Gij hebt mijn gedachtengang in mijn vorigen brief. Herlees hem nog even, *en wijs mij mijn logische fout aan.* Zoolang als ge dat niet doet, kan ik mijn gedachtengang niet loslaten.

In uw laatsten brief doet ge geen poging om mij duidelijk te maken, *waar* ik „de *sprong*" gemaakt heb. Nu ge dit zegt, mag ik ook eischen, dat ge het bewijst, en dat hadt ge nu 't allereerst moeten doen. Zoo lang ik die sprong niet zie, kan ik het onjuiste van mijne conclusie niet inzien, en zoolang ik het onjuiste van mijn eigen gedachtengang niet inzie, kan ik er niet aan denken om de uwe te aanvaarden.

2. In de plaats van uit mijn beginsel, dat ge toestemt, tegen mij te opereeren, neemt ge een geheel ander uitgangspunt. Dit leidt tot verwarring. Ik meende naar den eisch der Logica de zaak juist gesteld te hebben. Het gaat over de vraag der onderscheiding, of n.l. de wetenschappen één organisch geheel zijn, en of elke wetenschap een organisch deel is van dat organisme. Nu meende ik, dat het eene wet der logica was, dat men het principium dividendi altijd aan het object moet ontleenen; dat men dus van het object der wetenschap moet uitgaan, om te komen tot een juiste verhouding waarin de onderscheiden wetenschappen tot elkander staan.

Vandaar mijne stelling: „Bestaan de objecten niet als één organisme, dan kunnen de wetenschappen van die objecten ook geen organisme zijn."

Is deze stelling onjuist? Dringend verzoek ik u mij dit te willen aantoonen.

3. Neem nu eens aan, dat de Theol. een faculteit is van de universiteit, dan komt ge op uw standpunt toch ook voor een groote moeilijkheid te staan. Uw universiteit is het organisme der wetenschappen. Dit organisme heeft 5 org. deelen, 5 faculteiten. Die 5 org. deelen zijn gecoordineerd aan elkander, gesubordineerd aan het organisme. Staat nu de Theol. gecoordineerd aan de natuurkundige faculteit, gelijk de medische gecoordineerd staat aan de Jurd., waarom zijn de 4 andere faculteiten aan elkander gecoordineerd? De grond daarvoor moet ge toch in de verhouding van hun inhoud, hunne objecten zoeken. Zij zijn aan elkander gecoordineerd omdat hunne objecten alle tot denzelfden kosmos behooren. De kosmos is dus voor alle 4 objecten het hooger begrip. Doch nu komt de moeilijkheid. Onder dit hooger begrip valt niet de Theol. Haar object valt niet onder het begrip kosmos, omdat het geen organ. deel is van den kosmos, gelijk elk der andere objecten. Zij hft dus met de Med. wet. geen gemeenschappel. hoofdbegrip gemeen.

De 4 faculteiten der kosmische wetensch. zijn gelijkelijk gesubordineerd aan het begrip kosmos als totaal-object, en zijn gelijkelijk gecoordineerd aan elkander omdat zij organische deelen van den kosmos zijn. Dit kan van de Th. op geen enkelen grond gezegd worden. [Zij is niet] Haar object is *niet* gelijk elk der andere objecten gecoordineerd en gesubordineerd in het totaal-obj. Dit kan niet omdat het obj. der Th. ligt buiten het [obj] totaal-obj. v/d. andere wetenschappen.

Noch van coordinatie, noch van subordinatie [gelijk bij] kan er bij de Theol. sprake zijn *gelijk bij de andere 4 faculteiten.*

Ware de Th. eene faculteit, d. i. een organisch deel van de universiteit, gelijk elk der andere faculteiten een organisch deel is, dan moest het object der Th. een organisch deel zijn van hetzelfde totaal-object, waarvan de [andere] objecten der andere wetenschappen elk een org. deel zijn. God en natuur, God en recht, God en Psyche, God en soma kunt ge toch *onmogel.* coordineeren en even onmogelijk subordineeren aan een totaal object.

In uw brief coordineert ge dan ook niet God en natuur, God en recht, God en ψυχη, God en σωμα, maar God en *de kosmos.* Daarmede hebt ge dus reeds uwe *5 faculteiten* als [org.] gecoördineerde organische *deelen* van de universiteit losgelaten. Gij krijgt dan *niet 5,* maar *twee* organische deelen, dus twee faculteiten, waarvan de eene tot obj. hft *den kosmos,* en de andere *God.* Dat object [1)] kosmos valt nu weer in verschillende onderdeelen uiteen, die als onderdeelen v/h. begrip kosmos aan elkander gecoordineerd zijn, en samen gesubordin. a/h. begrip kosmos. Nu kan een onderdeel van een object nooit gecoordineerd zijn aan een geheel *ander* obj. maar alleen aan de andere onderdeelen van *hetzelfde* object. Evenzoo gesubordineerd. Derhalve de 4 andere faculteiten zijn gesubordineerd a/h. begrip kosmos, en gecoordineerd aan elkander. Doch de Th. staat geheel buiten *deze* sub en coordinatie. Er kon dus alleen sprake zijn van coordinatie van het totaal obj. der andere wetensch. n.l. v/h. begrip kosmos en God. Dat deze beide objecten niet gecoordineerd kunnen worden aan elkander, volgt reeds daaruit, dat ze niet kunnen gesubordineerd worden als twee organische deelen van een beide omvattend organisme. Dit heb ik in mijn vorigen brief reeds aangetoond. Indien ge mij nu bewijzen kunt, dat ik een verkeerd uitgangspunt heb gekozen als ik van het organische bestaan van h. object der wetensch. tot het organisch bestaan van de wetensch. als een organisme wil besluiten. Dat al de wetenschappen één organisme zijn, [moet] [blijken uit] kan alleen bewezen worden van uit het organisch bestaan van hunne objecten.

4. Gij kiest een gansch ander uitgangspunt. Nu moet [2)] eerst uitgemaakt worden of *uw* of *mijn* uitgangspunt juist is. Anders [bent?] blijft de verdere discussie verward en onvruchtbaar. Gij gaat uit van het begrip *wetenschap.* Dit zet ge in punt *a* op den voorgrond, en daar gaan al de volgende punten van uit. Gij zegt: Theol. is wetenschap. Derhalve is ze één [organ.) met de andere wetensch. en dus een organ. deel *v/d wetenschap.* Nu vraag ik: kan men van uit het begrip wetenschap bewijzen, dat de Th. een *organisch deel is* van de andere wetenschappen? Dit is toch alleen de vraag, en die vraag juist laat ge geheel onbeantwoord. Uw punt *a* en *d* bewijzen alleen, dat de Theol. *wet.* is, punt *b* zegt dat de kennis in h. bewustzijn niet in twee vakken is gescheiden. Dat beweert niemand. Doch dat bewijst niets voor de zaak, omdat het niet v/h. obj. maar v/h. subj., en wel v/h. bewustzijn v/h. subj. der wetenschap uitgaat. Punt *c* zegt alleen dat God in betrekking staat tot den kosmos, maar bewijst met geen enkel woord, dat het obj. der Th. *een organisch deel is van het totaal obj. der wetenschap.* Tusschenbeide zij opgemerkt, dat gij een ander hoofdbegrip schijnt te kiezen dan Dr. K. Deze neemt zooals ge weet het begrip *kosmos* als hoofdbegrip voor het totaal-obj. der wetensch. Gij neemt dunkt me *God* als hoofdbegrip. Daardoor krijgt ge natuurlijk een geheel ander stelsel dan Dr. K. Ook hiertegen heb ik in mijn vorigen brief bezwaar geopperd, wat niet wordt weggenomen. Uw punt *e* wil de [beschuldig] bedenking van panth., geopperd tegen Dr. K.'s opvatting van universiteit als een *organisme* van wetenschap, verwerpen. Hier staat weer niets dan een bloote ontkenning, zonder eenig bewijs. Neem dan toch mijn stelling [in mijn] dit punt betreffende (voorkomende in mijn 4e Art. V. K.) onderhanden en toon met bewijzen de onjuistheid aan. Ontkennen zonder bewijzen, zegt niets. Dat is de methode van Dr. K., doch de uwe niet.

In p. *e* zegt ge ook nog: „Dan is heel de chr. kerk altijd panth. geweest. Als ge uw brief bedachtzaam geschreven hadt zoudt ge dit niet gezegd hebben. Ge weet immers nog beter dan ik, dat de chr. kerk [zich] nooit een ernstige poging gedaan heeft om [de universiteit] van uit het object de onderscheiden wetenschappen als één organisme voor te stellen. Dit is een idee der nieuwere philosophie, niet der chr. kerk. Neem b.v. Voetius redevoering over de nuttigh. der

[1)] vanaf hier is het volgende gedeelte oorspronkelijk in één smalle kolom geschreven, zoals aangegeven.

[2)] de regels zijn van hieraf te lang om geheel over te nemen.

scholen en Akademien, ge vindt nergens dit idee. Kortom, hoe vaak en nadenkend ik uw 5 punten ook [ ] overlees, ik kan niet zien, dat één daarvan mijn stelling of mijn conclusie raakt.

4) B 25 Sept. 95 vervolg.

5. [Het] Nog iets over het begrip „wetenschap" als uw uitgangspunt. Tegen dit uitgangspunt heb ik ernstig bezwaar. Van uit dit begrip kunt ge, dunkt me, onmogelijk de vraag beantwoorden, of de [weten] onderscheiden deelen der wetenschap een organisch geheel, een organisme vormen.

a. omdat ge het begrip „wetenschap" (niet aanduidt een [een afdr] object, dat als iets hoogers al het andere omvat. Het duidt alleen aan den afdruk in ons bewustzijn in *systemat. vorm*) neemt *in formeelen* zin. Ge zegt: De Theologie is *wetenschap.* Dit wil dus alleen zeggen, dat wij [kennis van] in ons bewustzijn kennis van God hebben in systemat. orde. Doch van dit formeel begrip uit kunt ge nooit de vraag beantwoorden, in welke verhouding de onderscheiden deelen der wetenschap tot elkander staan. Dan moet ge het begrip wetenschap opvatten in *materieelen* zin, en dus van den inhoud, van de objecten uitgaan, en dan moet ge kunnen aanwijzen, dat er een hooger begrip is, dat alles omvattend boven al de deelen staat, en dat er objectief een realiteit bestaat, waarvan dit hooger begrip een afdruk is.

b. Met uw formeel begrip gaat ge eigenlijk van het subj. in pl. van het obj. der wet. uit. *b.* Vanuit dit begrip kunt ge nooit komen tot een *organische* opvatting, van de wet. [Van uit d] Gij kunt wel zeggen: Theol. is wetensch. Geneeskunde is wetenschap enz. en zoo bewijzen, dat de kennis van al de objecten aangeduid wordt door het begrip wetenschap, omdat wij van al die obj. [kenni] systemat. kennis hebben. Doch daaruit volgt hoegenaamd niets voor de verhouding, waarin de inhoud van die wetenschappen tot elkaar staat. Uit het begrip wetenschap kunt ge niet bewijzen, dat het object[en], de inhoud van elke wetenschap als organische deelen gecoordineerd zijn aan elkander. Het begrip wetenschap zegt dus niets aangaande het organische bestaan van de deelen der wetenschap. Dit moet uit het obj. aangetoond worden. Daarom kan ik uw uitgangspunt niet aanvaarden, en blijf nog bij het mijne.

[3)] Indien de obj. niet als een organisme bestaan, dan kunt ge het organisme der wet. niet uit het obj. bewijzen. Dan moet ge het a/h subj. ontleenen. Abstractie. Het begrip wet. is geen hooger begrip in materieelen zin.]

Neemt ge nu het begrip *de* wetensch. in absoluten zin als de organische kennis van al het bestaande als één organisme, dan staat ge toch altijd weer voor den eisch, om te bewijzen, dat dit begrip *de* wetensch. geen abstractie, maar werkelijke afdruk is van een reëel *bestaand* iets. Ge moet dus altijd weer naar het object toe, en van daar uit komen tot uw begrip van *de* wetensch. Wij mogen toch niet v/h. abstract organisch begrip van *de* wetensch. besluiten tot het organisch bestaan van *haar* totaal-object. Dan zou het organisch bestaan van de wetenschap uit het subj. en niet uit het object worden afgeleid. Doch dit is juist onwetenschappelijk. Wij mogen niet v/h. subj. noch v/h. abstract begrip der wetensch. uitgaan, maar alleen v/h. object der wetensch. Indien nu de objecten der onderscheiden wetenschappen niet als één organisme bestaan, dan kan men het organisme der wetenschap niet uit het object bewijzen. Wil men dan toch een organisme der wetenschap uit het subj. afleiden, dan is dit een bloote abstractie van het speculatief denken.

[Achter op de enveloppe:]

Van het begrip wetenschap uit, is

1. onvoldoende (alleen subordinatie geen coordinatie verklaart het)
2. *onjuist,* omdat men het hier opvat als een formeel begrip, en gaat daarbij dus niet van het object, maar van het subject uit.
3. God als hoofdbegrip.

VII

BAVINCK AAN TEN HOOR, 30/9/'95

[Poststempel: Kampen 30 Sep. 95; Franeker 1 Oct. 95]

Amice,

Eerst eene opmerking. Telkens zegt ge in uw brief: ik kon geen ja zeggen en met

[3)] De hiertussen geplaatste regels zijn aan de rand bijgeschreven.

u niet instemmen, als ge me niet uit de Schrift en logisch overtuigt. Laat me zeggen, dat het me daar niet om te doen is. Ik onderstel, dat gij uw inzichten langzamerhand, door ernstige studie enz. verkregen hebt. Dan is verandering van die inzichten niet door een paar redeneeringen te verkrijgen. Ze hangen veel te diep samen met de neigingen van ons hart, de sympathieen onzer ziel, de richting onzer studie, den aard onzer gansche persoonlijkheid, dan dat we ze voor een redeneering zouden willen of kunnen prijsgeven. Ik bedoel met de discussie iets gansch anders. Ik wensch alleen uw standpunt te kennen en de gronden waarop het rust. En daar stel ik het mijne tegenover. Dit kan tot waardeering leiden. En die beoog ik, meer niet.

1. Gij schrijft: in één punt zijn we het alvast eens: God en wereld zijn essentieel onderscheiden. Dat is zoo. Maar daarmee is niets gewonnen. Dat waren we, meen ik, altijd eens. Er is geen christen, die er anders over denkt. Wij zijn theisten. Dus het essentieele onderscheid van God, wereld staat a priori vast. Ons verschil loopt over de conclusien die daaruit volgen.

2. Nu leidt gij daaruit af: daarom mogen theol. en kosm. wet. niet in ééne inrichting worden opgenomen. Ik noem dat een sprong en achtte daar voor geen bewijs noodig. Zie hier dan: *a*) de major luidt: God en wereld zijn essentieel onderscheiden; de minor luidt: theol. heeft God tot object, wet. de wereld. Ergo: Theol. en wet. vormen geen organisme, kunnen niet verbonden in ééne Universiteit. Is dat geen sprong: als er in de conclusie termen voorkomen, die in de praemissen niet waren vermeld? *b*) Ge zult zeggen: ik heb eene ketting sluitrede gemaakt en ge slaat de tusschenschakels over. Dat is echter niet zoo. Gij hebt die tusschenschakels geheel overgesprongen, wijl ze voor vanzelfsprekend houdende. Maar als we door redeneerden, zou dat gansch anders blijken. Die conclusie volgt bij u uit bovengenoemde praemissen alleen, omdat gij een bepaalde opvatting hebt van: wetenschap, organisme der wet. en universiteit. Ik ben het met uwe opvatting aangaande deze drie begrippen lang niet eens. Daarom is uwe redeneering voor mij een sprong. Organisme der wet. bijv. sluit bij u in, dat de objecten dier wet. organisch bestaan, (een uitdrukking die ik ook niet begrijp), dat ze één, identisch zijn. Want, zegt ge, als theol. en wet. één organisme zijn, dan zou God en wereld niet essentieel onderscheiden maar in pantheist. zin identisch moeten zijn. Ik begrijp heel deze redeneering niet. Maar zij is toch de uwe. Zij ligt in tusschen de praemissen en de conclusie. Daarom is deze een sprong. *c*) De major is juist, maar is onvolledig. Gij zijt theist als ik. Ge leert [?] dus ook de immanentie Gods. Nu is het in elk geval mogelijk, dat uit deze even groote waarheid van het theisme in betrekking tot de verhouding van theol. en wetensch. nog iets anders volgde. Maar ge doet, alsof dit niet mogelijk is. Gij neemt de *halve* waarheid van het theisme in den major op, trekt daaruit uwe conclusie. Dat is een sprong. Eerst moest ge dan bewezen hebben, dat de andere helft der waarheid hier van niet de minste betekenis was.

Dit leidt nu vanzelf tot de bezwaren, die ik tegen uw standpunt heb. Ik geloof dit nu te begrijpen, maar kan het niet innemen. Ik noem niet alle bezwaren en kan ze ook niet uitwerken maar toch iets:

1º. Uw standpunt is dat van de halve waarheid van het theisme. Gij gaat uit van de Transcendentie Gods en rekent bij uw uitgangspunt niet met de immanentie. Het is dus wezenlijk dualisme. Ik weet wel, dat gij nu later weer de schade zult zoeken in te halen. Maar bij uw uitgangspunt rekent gij er niet mede en kunt dit later niet meer goedmaken.

[*b*] 2º. Gevolg daarvan is, dat gij God en wereld, theol. en kosm. wetenschap als twee grootheden, dualistisch en gecoordineerd naast elkaar stelt, en voorbij ziet, dat de wereld aan God is gesubsumeerd,? [1)] en zoo ook de wetenschappen aan de theologie. Ook dit zult ge later wel zoeken te herstellen. Maar dan is 't principe al eenzijdig bepaald.

3º. Gij miskent m. i. dat er geen openbaring Gods is dan door de wereld (natuur en genade) heen. Alleen uit de werken Gods kennen we God. Die werken leiden tot Hem op. God daalt in zijne werken tot ons neer. Bij u staan God en wereld, theol. en wet. elk met eigen bron en principe geheel los naast elkaar.

Er is geen innerlijk verband. Als ge later toch weer een verband aanneemt, komt dit van achteren eraan toe. Uit uw principe volgt 't niet, veeleer 't tegendeel.

4º. In de theologie wordt niet alleen over God gehandeld, maar ook over zijne schepselen, wereld, mensch, kerk, schrift enz. Toch is de theologie ééne wetenschap, zoo ge wilt een organisme. Op uw standpunt moet één van beide gebeuren: óf de

[1)] met potlood bijgeschreven, vermoedelijk door Ten Hoor.

theol. mag enkel en alleen over God handelen (wat onmogelijk is) óf de theol. is geen ééne wetenschap, geen organisme, want als ze een organisme is (altijd volgens u), dan moeten haar objecten God, mensch enz. organisch bestaan en dat is volgens u pantheisme.

5º. Zegt ge: ja, maar in de theol. komt de mensch, kerk enz. niet zelfstandig voor, maar sub relatione Dei — dan baat u deze opmerking niet. Want datzelfde kan gezegd worden van alle andere wetenschappen en hare objecten, en onder [?] God, in Hem kunnen ook zij dus een eenheid vormen. En dit bestrijdt ge. Een van beide dus: óf alle wetenschappen kunnen een eenheid zijn zonder de objecten panth. te vermengen, óf de theol. die in haar verschillende vakken met verschillende objecten (kerk, schrift enz.) te doen heeft, is ook geen eenheid, geen organisch geheel, geen wetenschap.

6º. de menschel. geest is één. Zijn bewustzijn is één. Er zijn geen vakken in, zooals ge toegeeft. Dan moeten de objecten onzer kennis ook eene zekere eenheid vormen. De eenheid onzer kennis wijst terug op eene *geheel daaraan* correspondeerende eenheid in de objecten.

7º. Het begrip wetenschap, zij het ook in formeelen zin, wordt gelijkelijk gebruikt van de theol. en de andere wet. Dan moeten ze eene eenheid vormen, zij het slechts eene formeele.

8º. Wij strijden voor eene christ. school, huisgezin, kunst, maatschappij en staat (ook staat; maar ik weet niet of gij dit wilt); d. i. op zulk eene organische verbinding van de religie = de kennisse Gods = theologie (zij het in nuce) met die alle, dat al die terreinen erdoor beheerscht en bezield worden. Dit bewijst dat er een organische verbinding van de theologie met die creatuurlijke terreinen kan bestaan en bestaan moet, die toch geen pantheist. vermenging van God en wereld van theol. en lager onderwijs enz. onderstelt.

9. Zoo heeft de christ. kerk altijd geoordeeld. En daarom was ze ook niet tegen verbinding der theol. met andere wet. aan ééne univ. Dat doet u niet schrikken. 't Hoeft ook niet. Maar waar uw standpunt afwijkt van alwat vroeger dienaangaande gedacht en gesproken is, komt toch de vraag wel eens op: kan ik me ook vergissen?

10. Ik weet, dat gij uw dualistisch uitgangspunt niet volhoudt en dat gij wel degelijk een verband wilt van de theol. met gezin, maatsch. staat enz. Maar waarom dan ook niet van de theol. met de andere wet. De theol. kan niet zonder de hulp der andere wetensch. (bijv. logika enz.), de andere wet. kunnen de theol. niet missen. Dat stemt ge toe. Maar ze verbinden aan ééne [H] [?] Universiteit, waar de theol. overigens hare volle zelfstandigheid behoudt, dat mag niet, dat ware pantheisme. Ik begrijp dat niet. Óf gij moet de scheiding doortrekken over heel de linie, of ge moet ertoe komen om toe tegeven, dat de theol. ook mag opgenomen aan de Universiteit.

Ziehier enkele bezwaren. Ik kom tot een ander punt. M. i. maakt gij u bang voor een spook. Dat spook is eene zekere opvatting en voorstelling van Dr. K. over wetenschap, organisme, universiteit, en ge ziet achter dat alles het pantheisme. Zoo erg is dit, dat gij mij alleen door de bril van Dr K.'s Enc. beziet. Nu moet Dr K. zijn standpunt verdedigen, maar het mijne is een ander. Uwe redeneeringen hebben daarom op mij geen vat. Ik wijs dit in een paar punten aan.

1º. Gij schrijft: „onderscheiden wetenschappen kunnen één organisme zijn, wanneer hunne objecten organisch bestaan". Ik vraag: wat verstaat gij hier onder „één organisme" en „organisch bestaan". Deze uitdrukkingen zijn zeer onduidelijk. Gij meent, dat als ik dit toegeef en als ik daarbij volhoud dat theol. behoort in het organisme der wet., daaruit voortvloeit, dat God en wereld panth. één zijn. Maar dat hangt heelemaal af van wat gij met organisch bedoelt. Ziel en lichaam bestaan organisch, psychologie en somatologie zijn twee wetenschappen, die tot één organisme behooren. Volgt daar nu uit, dat ziel en lichaam panth. vermengd worden. Zoo ook de geestelijke en de natuurk. wetenschappen. Gij wilt deze opnemen aan ééne Univ. Ze bestaan dus ook volgens u organisch. Is de geestel. wereld dan volgens u daarom één met de natuur (de stoffel. wereld) enz. zoo neen, dan volgt het ook niet voor de theologie.

2º. Gij schrijft: de Univ. heeft (volgens mij) 5 facult. Die 5 organ. deelen zijn gecoordineerd aan elkaar en gesubordineerd aan het organisme. Behalve dezelfde vragen over de beteekenis van organisme, heb ik hier nog een andere bedenking. Gij stelt het hier voor, alsof de 5 fac. eerst elk een eigen object hebben uit al het bestaande en dat ze dan daarna nog weer een ander, hooger object hebben, waaraan ze gesubordineerd zijn. Ik begrijp dit wederom niet. Al het bestaande is om

zoo te zeggen onder die 5 verdeeld. Wat zou daar dan nog buiten en boven kunnen liggen?

3°. Dit zeggen staat bij u in verband met wat dan terstond volgt: „Zoodra ik vraag: waarom de 4 kosm. faculteiten aan elkander gecoordineerd zijn, antwoordt ge met mij: omdat hunne objecten alle 4 tot den kosmos behooren. De kosmos is dus voor die 4 het hoofdbegrip". Maar ik antwoord zoo volstrekt niet. Neen: ik zeg: die vier fac. zijn gecoordineerd, omdat ze ieder een eigen object hebben, onderscheiden schoon niet gescheiden van die van andere wetenschappen. Maar al zijn de wetenschappen *als wetenschappen* gecoordineerd, daaruit volgt geenszins, dat de objecten van die wetenschappen niet gesubordineerd kunnen zijn. De geestelijke en de natuurk. wetenschappen zijn als wetenschappen zeer zeker gecoordineerd, maar daarom zijn ze in waarde wel verschillend en daarvan [?] is de geest wel verschillend en daarvan is de geest wel meer dan de natuur. Zoo ook de theol. Als *wetenschap* is ze gecoordineerd. Ze heet immers wetenschap, ze draagt denzelfden naam van wetsch. als de andere wetensch., maar daarom is de waarde der theol. wel grooter, en daarom is God wel ter dege essentieel onderscheiden van de wereld enz.

4°. Op het laatst komt ge in uw brief hierop nog terug en zegt, dat ik de eenheid der universiteit of der 5 fac. niet mag [?] zoeken in 't formeele begrip der wet. maar aantoonen moet dat dat begrip geen abstractie is maar „werkelijke afdruk van een reeel bestaand iets". Dus: de 5 fac. (of wetensch.) hebben elk een eigen object maar nu moeten ze saam nog boven zich hebben: een wetenschap in materieelen zin en een objectief bestaande iets dat daaraan beantwoord! Ik versta dat niet. Boven en buiten al het bestaande nog weer iets reeel bestaands! Buiten en boven de Gesammtheit der Wissenschaften nog weer eene mater. wetenschap! Wie beweert zoo iets? En wat denkt ge toch wel bij organisme der wetenschap, organisch bestaande objecten?

Ten slotte, nu ik toch aan het schrijven ben, geef ik u mijn eigen standpunt met enkele woorden aan: God is transcendent boven, maar ook immanent in al het geschapene. God openbaart zich door zijne werken. Er is geen kennis van God te verkrijgen buiten zijn werken om. God en wereld zijn niet gescheiden en staan niet dualistisch naast elkaar. De wereld is eene harmonische openbaring van al zijne (ons bekende) deugden. Maar gelijk God en wereld toch essentieel onderscheiden zijn, zoo is er ook in de wereld allerlei essentieel onderscheid, tusschen geest en stof, ziel en lichaam, hoofd en hart, kunst en wetenschap, gezin en maatschappij enz. enz.

Vooral is er — tengevolge der zonde — gekomen eene buitengew. openbaring Gods, en is er dus onderscheid van natuur en genade, wereld en kerk, mensch en christen, enz. Maar in weerwil van al die essentieele onderscheidingen, die er tusschen God en zijn werken en ook weer tusschen die werken onderling bestaat (hetgeen het panth. miskent) is er toch verband, eenheid, συστημα, (organisme zou ik zeggen, maar ik vermijd het omdat ge dat zoo verkeerd verstaat en er zoo panth. conclusie uit afleidt).

In die wereld heeft nu God den denkenden mensch geplaatst. Maar die mensch is eindig beperkt. enz. Hij kan niet alles in eens overzien. Anders zou elk schepsel hem God doen kennen en zou hij elk schepsel kennen in God. Nu deelt hij die kennis in; hij merkt op, dat er in weerwil van het verband aller dingen toch ook essentieel onderscheid is; hij komt tot verschillende wetenschappen, elk met eigen object, beginsel, methode. (Gij zegt ergens in uw artikelen tegen K. dat beginsel en methode der kosm. wetenschappen gelijk zijn; ik ontken dat.

Maar die verschillende wetenschappen zijn toch één. Niet omdat de objecten dier wetensch. één zijn, in den zin van het panth., — de objecten dier wetensch. zijn juist essentieel van elkaar onderscheiden, God, schepsel, ziel, lichaam, geest, stof, mensch, dier, plant, delfstof enz. —, *a*) omdat ze toch alle in verband staan. Wel is ook dat verband weer velerlei; God is in de wereld anders dan in de kerk, en weer anders in Christus, de ziel is in den mensch anders dan de ziel in het dier enz.; maar toch is er verband, krachtens de ideeen en de besluiten Gods *b*) omdat achter al die schepselen (in natuur en genade) en door deze alle heen — indien ik het zoo uitdrukken mag — de kennisse Gods ligt. God wordt gekend uit zijne werken, en deze worden alleen goed en zuiver gekend in God. Alle wet. zijn in den diepsten grond theologisch en de theol. is kennisse Gods in en uit zijn werken. Indien ge wilt, God is het hoofdbegrip onder twelk alles wordt gesubsumeerd. *c*) omdat alle wetenschappen met elkaar 't formeele begrip van wetenschap gemeen hebben. Dit is duidelijk genoeg. *d*) omdat de mensch al die kennis saamvatten kan, zonder strijd en innerlijke tegenstrijdigheid, in zijn ééne bewustzijn.

Deze eenheid — of ge die nu organisch of anders wilt noemen, is mij thans onverschillig — belichaamt zich in de Universiteit. Zij vertegenwoordigt voor mij een heerlijk beginsel, een grootsch ideaal. Ik maak volstrekt geen tegenstelling tusschen theol. school en Univ. (theol fac.) als tusschen practische [?] en wetenschappelijke inrichtingen. Maar eene Universitas scientiarum lijkt mij toe door het christelijk en geref. beginsel op wetenschappelijk terrein geeischt te zijn. En ik zie niet in, dat gij met reden deze bestrijden kunt. Het spijt me ook zoo, omdat het onderling de krachten verteert [?] en naar mijne vaste overtuiging onze dure [?] roeping verspelen doet.

Ik hoop dat ik u met dit lange schrijven niet heb vermoeid. Ik had van avond juist wat tijd, omdat het morgen zondag is.

Van harte gegroet

t.t.
H. BAVINCK

[Achter op de enveloppe: aantekeningen van Ten Hoor]

MIJN BEZWAAR INZAKE 5 FACULT ER ZIJN ER SLECHTS TWEE

God bestaat niet gecoordineerd noch gesubordineerd. Hoe kan dan de kennis van God gecoordineerd enz. worden. In de Theol. fac. wordt de Theol. gecoord, en gesub. en daardoor wordt haar obj. God gecoordineerd met het obj. der andere wetensch. Dit is een verlaging van God en van de Theol.

Met mij tegenover Dr. K. inzake de grondgedachte of hoofdbegrip. Bij K. *kosmos*, bij B. *God*. Met B. erken ik, dat de op. invloed moet hebben op de kosmische wetenschappen, en dat ze alle in verb. m. God moeten beschouwd worden. Doch daaruit volgt niet zijn consequentie, dat de Theol. is een facult. een organisch deel van het organisme der wetensch. God is oorsprong, onderhouder en verlosser van den kosmos. Zooals God nu werkt in den kosmos, moet ook de Theol. werken op de wetensch. v/d kosmos.

God gft ons zelf de ware kennis v/d kosmos in z. openb. Zijne kennis v/d kosmos. De verhouding v/d Theol. tot de andere wet. moet dezelfde zijn als de verhouding van God tot alles wat buiten God bestaat. En deze verhouding is niet coordinatief noch subordinatief.

Coordinatieve positie v/d Theol. leidt tot haar negatie, omdat zij in deze positie begint met zich zelf te verlagen.

Dat de schepping uit den Schepper moet verklaard worden, daaruit volgt niet, dat die Schepper moet gecoord. w. met de schepping of de kennis van den Sch. met de kennis van de schepping. Beide blijven voor ons essentieel onderscheiden, en staan daardoor niet in organisch verband.

VIII

BAVINCK AAN TEN HOOR, 21/10/'95

[Poststempels: Groningen-Zwolle 21 Oct. 95; Franeker 22 Oct. 95]

Kampen, Maandag morgen. 1.

Amicissime,

Eigenlijk konden we de discussie sluiten. Gij hebt uw standpunt toegelicht, ik het mijne. We weten hoe we tegenover elkander staan. En verder kunnen we niet komen. Uit uw laatste schrijven krijg ik een povere voorstelling van de kracht mijner argumenten. Ieder oogenblik heet het, dat ik u niet raak, dat ik niets bewijs, dat ik er niet op inga enz. Slechts ééne enkele maal heb ik het zoover gebracht, dat ik door mijn gesteld dilemma velen tot zwijgen zou brengen en zou overweldigen. Maar ook die enkele keer is noch het een noch het ander bij u het geval geweest. Ge voegt er aan toe: „doch ik voel nog niets van de klem uwer redenering". Gelukkig voor u! 't Zou me werkelijk spijten, als ik u tot zwijgen bracht of overweldigde. Mijne bedoeling was van den beginne aan eene andere. Nu zou het vrij vervelend worden, als ik op dezelfde manier al uwe tegenargumenten onder handen nam. En we zouden niet opschieten ook. Daarom probeer ik het nu [ ] eens op een andere manier, ofschoon natuurlijk blijvende bij het punt in kwestie. Misschien dat ik zoo nog den cirkel van gedachten verbreken of althans verruimen kan, waarin gij voortdurend u beweegt. Ik merk in uw brief twee groepen van denk-

beelden op, waarvoor de eerste opheldering behoeft en de tweede van toenadering getuigt. Over beide een woord.

Vooreerst concentreert die eerste groep zich alleen om de idee „organisme". Gij hebt van Dr. K. gehoord, dat hij het organisme der ééne wetenschap en de belichaming daarvan in de Univ. verdedigt. Onder organisme verstaat ge: coordinatie der deelen, subordinatie van deze aan 't geheel. En nu zijt ge klaar. God en wereld zijn geen gecoord. deelen enz. enz. Als ze dat toch waren, dan ware dit pantheisme, en dit is door de transcendentie Gods veroordeeld. Ge zult toestemmen dat dit schering en inslag is in al uw schrijven aan mij, vooral nu weer in deze brief. Het is eigenlijk het *ééne* argument dat gij tegen K's en mijne opvatting van wet. en univ. inbrengt. Het is een stokpaardje, dat gij met zeker welgevallen berijdt. Het is uw wapen van aanval en verdediging bei. Het is de vesting, waarin ge veilig meent te zijn en van waaruit gij ons bestookt. De opvatting van de wetenschap als één organisme en de belichaming daarvan in de Univ. wortelt volgens u in het pantheisme. Op theistisch standpunt kan er van ééne wet. en ééne univ. (die ook de theol. omvat) geen sprake zijn. Theol. en wet. moeten gescheiden blijven naast elkaar.

Welnu, laat me zeggen, dat heel deze redeneering over „organisme" eigenlijk Dr. K. geldt en niet mij. In hoever gij met uw bestrijding op dit punt tegenover Dr. K. onbillijk waart, beoordeel ik thans niet. Maar dit daargelaten — *indien* organisme hier bij ons onderwerp aanduidde dat de objecten der verschillende wet. (ook voor de theol.) waren gecoordineerde deelen van één geheel, en *indien* Univers. de belichaming ware van *zulk* een organisme, ja dan hadt ge gelijk, dan was God en wereld op dit standpunt vermengd en het pantheisme ware openlijk beleden. Maar gelooft ge nu niet, dat bv. K. en ik dat toch ook nog [willen] inzien, dat wij beiden in dien zin van organisme der wet. en van Univ. niet kùnnen spreken, en dat we dan zeer zeker ons kunnen vergissen en een verkeerd beeld kunnen gebruiken, maar dat we toch feitelijk van het pantheisme even ver verwijderd zijn als gij. En zou het dan bij uwe kritiek van K. niet voor de hand gelegen hebben om te vragen: kàn dat de bedoeling van K. wel zijn, als hij van organ. der wet. spreekt? Moet ik hem niet anders verstaan? Heeft hij er geen recht op, om een klein beetje vertrouwd te worden, waar hij jaren lang juist tegen het pantheisme op allerlei gebied den heftigsten kamp gestreden heeft?

Bij u echter is de idee van organisme der wet. en van [wet] universiteit zoo onlosmakelijk aan het pantheisme verbonden, dat wie de eerste verdedigt terstond in reuk van het laatste staat. Nu acht ik de uitdrukkingen: alle wetensch. (ook de theol.) zijn één organisch geheel, de 5 fac. zijn deelen daarvan, [de] ja zelfs de objecten dier wet. bestaan organisch, wel ter dege verdedigbaar, als ik n.l. zelf de interpretatie ervan geven mag. Ik meen zelfs, dat alleen op theistisch standpunt alzoo gesproken kan worden. Want het pantheisme is niet de stichter en onderhouder van het organisme der wetenschap en van de universiteit, zooals gij schijnt te meenen, maar juist de vernietiger van beide. Het effaceert alle onderscheid tusschen deze zelve. Het panth. komt tot fusie en tast organ. der wet. en universiteit in de hartader aan. Zelfs als gij zegt, dat alle wetenschappen buiten de theol. ééne methode hebben, dan is dat pantheistisch en niet theistisch gedacht.

De idee van organisme sluit daarom *niet* uit, dat de deelen ervan op de verschillendste wijze van elkaar afwijken, en essentieel van elkander onderscheiden zijn. Gij zegt van neen, dat kan niet; want daarop is gebaseerd uw argument, dat wie spreekt van organisme der wet. en van univ. en daarin ook de theol. opneemt, God en wereld tot deelen maakt van één geheel. Ik beweerde reeds in mijn vorigen brief daartegen over, dat gij ook wel meermalen van organisme spreekt, zonder daarbij aan eenige panth. vermenging te denken. Gij hebt geen bezwaar om de verschillende loci der dogmatiek de Deo, homine, peccato enz. saam te voegen tot één systeem of organisme, om de verschillende groepen der theologie saam te voegen tot ééne wetenschap, en om alle andere kosmol. wetenschappen te verbinden tot één organisch geheel, terwijl toch de verschillende objecten in die verschillende wetenschappen essentieel onderscheiden zijn. Misschien voelt ge nu beter de kracht dezer argumenten. Ze bedoelen aan te toonen, dat de idee van organisme der wetenschap (en van Univ.) op zichzelve hoegenaamd niets met pantheistische vermenging van God en wereld, geest, stof enz. hebben uit te staan, dat ook de theist daarvan zeer goed kan spreken en in het ééne organisme en in de ééne Univ. alle wetenschappen, ook de theol., kan samenvatten, zonder eenigermate God en wereld te maken tot deelen van één geheel. Daarom sprak ik ook van een „sprong" bij u. Als de maior luidt: God en wereld zijn essentieel onderscheiden; de minor: theol. heeft God, wet. heeft wereld tot object; en de conclusie, dus kunnen theol. en wet. niet één organisme zijn en niet verbonden worden aan één Univ. dan begrijp ik niet, dat gij den sprong niet merkt. Tusschen praemissen en conclusie ligt heel eene eigenaardige pantheistische opvatting van organisme en universiteit. Alleen wanneer deze juist en[?] erin opgenomen ware, zou het syllogisme logisch zijn. Ge hebt trouwens zelf in uw laatsten brief 't syllogisme, althans in deze vorm, verbeterd.

Waar is dan het woord „organisme" hier bij onze kwestie de benaming voor? Wat wil men er door uitdrukken? Dat de objecten der verschillende wetenschappen niet essentieel onderscheiden zijn, dat er maar een gradueel onderscheid tusschen is, alleen een verschil in waarde? Of ook dat die objecten der verschill. wetensch. gecoordineerd naast elkander staan, dat God en wereld in casu deelen zijn van één geheel enz.? Wel in de verste verte niet; niemand die eraan denkt! Als gezegd wordt, dat de wetenschap in de Univ. (met de theol. ingesloten) een organisme is, n.l. als *wetenschap*, dan wordt daarmede geenszins aangeduid, dat de objecten van die wet. een organisme zijn. Zelfs K. drukt zich zoo niet uit, geloof ik; hij zegt alleen, dat die objecten „organisch bestaan". Nu, daartegen is eigenlijk weer geen bezwaar maar ook dit gaat mij niet aan. Ik wil alleen hierop wijzen — en dit is de 2e groep van denkbeelden, die ik in uw schrijven opmerk — dat, al strijdt ge nog zoo zeer tegen het *woord* organisme, gij de *zaak*, die wij erdoor willen uitdrukken, vrijwel accepteert. Gij erkent n.l. dat God immanent is in de wereld, dat er tusschen beide een relatie bestaat, dat in de theologie God, mensch, Christus, kerk saam behandeld kunnen worden wijl er is eene relatie [is] tusschen die alle, dat de theologie in den zin van kennisse Gods wel ter dege in ons eigen leven, in gezin, maatschappij met al die scheppingsterreinen in eene zekere verbinding mag en moet worden gebracht, dat dus de kennisse Gods met de kennisse van allerlei creatuurlijke dingen wel een organisch geheel kan uitmaken, indien deze laatste maar beschouwd worden sub relatione Dei en er dus geen coordinatie maar subordinatie is. Onderstel dus, dat de naam organisme een aanduiding was van een geheel van wetenschappen, waarin God het hoofdbegrip was en al het andere onder Hem werd gesubsumeerd, dan zoudt ge — aangenomen voor een oogenblik dat dit mogelijk ware — daartegen geen bezwaar hebben. Ja zelfs zegt ge dat ge er niet principieel op tegen zijt, om de theologie geheel zelfstandig te plaatsen naast de 4 andere faculteiten, mits ze geheel van de kerk uitga. Zoover gaat ge geheel met ons mee. Alleen maar, daar komt het schrikbeeld van het organisme voor u op, en ge zegt, dat al deze relatien niet met den naam organisme mogen worden aangeduid, want dat riekt naar pantheisme. Ge wilt wel relatie, verband, maar om den lieven vrede niet organisch! Welnu, het zij zoo! Wel wenschte ik nu, dat gij in 't laatste gedeelte van uw brief, waar ge uw eigen standpunt uiteenzet, eens even hadt gezegd, welke in ons geval, bij de verhouding van theol. en wetenschap, die relaties zijn en hoe ze moeten belichaamd in een daarvoor [daaraan?] passenden vorm. Gij wilt meer dan eene juxtapositie, gij verwerpt de deistische en dual. scheiding. Gij zegt zelf, dat in de kosmol. wet. de kosmos beschouwd wordt in zijne relatie tot God en in de theol. God in zijn relatie tot den kosmos. Dat onderscheid tusschen theol. en andere wet. accepteerende (althans nu voor een oogenblik), concludeer ik, dat de verwantschap van beide, theol. en wet., zeer groot moet zijn bij alle verscheidenheid, en dat deze ook volgens u zich uitspreken moet in een zeker verband, bijv. hierin dat de theol. de andere wetenschappen voorzoover noodig gebruiken mag en moet, en dat de theologie of wilt ge haar principium de H. Schrift, en ook immers de confessie onzer kerken ten grondslag en richtsnoer verstrekken moet aan de andere wetenschappen. Precies zooals wij! En heel ons verschil komt neer op deze 2 dingen: *a.* wij noemen al die relatien tusschen God en wereld enz. saam met den naam van organisme der wetenschap en belichamen ze dus in eene Universiteit, zonder dat een haar op ons hoofd aan pantheisme, aan coordinatie van God en wereld enz. denkt. Maar gij schrikt bij dat woord organisme en spreekt van relatie, verband. En *b.* de theologie moet van de kerk uitgaan, de theol. professoren door de kerk benoemd, enz.

Waar dat op neerkomt? Eerst, als ge begint te redeneeren met uw maior: God en wereld zijn essentieel onderscheiden, dan begint men te denken: wat een principieel verschil, ten Hoor en Kuyper loopen hemelsbreed uiteen. Er is geen toenadering mogelijk. Maar als men dan zegt: van uw maior uit komt ge tot dualistische scheiding van theol. en wetenschap, dan springt ge op en wordt ge warm en zegt: houdt ge me voor zoo onnoozel, dat ik deist zou zijn? Neen, ik belijd de immanentie Gods, ik erken allerlei relatie en verband. Precies zooals ik in mijn vorigen brief beweerde: ge komt later met de leer der immanentie aandragen,

die ge eerst bij uw uitgangspunt geheel hadt terzijde gesteld en ook in uw kritiek van Dr. K. bijna totaal hebt verwaarloosd. En dan, na eerst hemelsbreed uiteen te gaan, komt ge naderbij en accepteert weer allerlei relaties van God en wereld, van theol. en andere wetenschappen. Alleen maar: noem deze toch niet organisch, want dat is coordinatie van God en wereld, subordinatie van beide aan het geheel, „vervalsching der theologie", pantheisme! Maar zegt ge: is dat dan niet zoo? Brengt organisme der wet. en Univ. dit alles niet vanzelf en noodzakelijk mee, is het niet eenvoudig en logisch. Antwoord: neen, gij gebruikt organisme telkens in een zin, dat het geen coordinatie van alle deelen en geen panth. vermenging meebrengt (zie boven). Neen, want de relatie tusschen God en wereld is zelfs veel inniger en nauwer dan die tusschen ziel en lichaam, schoon beide onderling substantieel onderscheiden zijn. Neen, want heel[?] het woord „organisme" voor de Gesammtwiss. is een beeld, eene vergelijking, figuurlijke taal, en omne simile claudicat.

Als ge van eene bepaalde opvatting van organisme (bv. van een boom) uitgaat en die doortrekt, en volhoudt ten einde toe, dan komt ge ieder oogenblik met uw eigen gebruik van het woord in botsing, dan is de verhouding van ziel en lichaam, van de verschillende deelen der theologie, van de verschillende kosmol. wetenschappen ook niet organisch te noemen. En eindelijk, stel zelfs eens, ge hadt in dezen gelijk, [1)] dan volgde alleen, dat de benaming organisme voor de eenheid der wetenschap minder juist ware. Maar zakelijk en feitelijk erkent gij diezelfde relatien, die wij erkennen en aanduiden door het woord organisme. Het is dan ook mijne vaste overtuiging, dat, als ge nu voortaan niet eens kritisch en negatief optraadt maar positief en thetisch uw eigen[?] indacht en weergaaft, en speciaal de relatien nagingt tusschen theol. en wet., gij hoe langer hoe meer ons standpunt zoudt naderen en zelfs uw afkeer van het woord organisme en van de universiteitsidee verliezen[?] zoudt.

Nu weet ik wel, dat we ook in 't resultaat nog verschillen. Gij wilt eene theologie en eene theol. sch. die van de kerk uitgaat. Maar, dit punt is thans niet aan de orde, en als ge de relatien indenkt van God en wereld, van theol. en wet., dan weet ik nog niet, waar dit u toe leidt. Ik dring er daarom op aan, dat ge nu eens gaat zeggen wat gij wel wilt. B.v. ware het belangrijk te weten, of gij in de tegenw. inrichting der theol. school zoowat de belichaming ziet van uw ideaal, of het stelsel van examineeren door curatoren naar uw hart is, of letteren en theol. niet moeten gescheiden, of benoeming van doctoren in de letteren niet gevaarlijk is, i. e. w. of de relatien, die tusschen theol. en wet. ook volgens u bestaan, nu hier zoo goed mogelijk in een zekeren vorm zijn uitgedrukt.

Indien ja, welnu, dan spijt het me zeer, maar dan moet ik en in theorie en in de practijk van u afwijken. En indien neen, waarom — en zoo beantwoord ik dan uwe vraag met eene wedervraag — hebt gij mij, ook als curator, altijd bestreden, waarom stondt gij altijd in dien hoek, waar elke verandering op bestrijding stuitte. Kent ge dan niets van de groote gebreken, die onze theol. school aankleven? Ik zal deze niet publiceeren maar spreek onder ons. Is het niet dringend noodig, dat er radikale verbetering kome. Wat geef ik ten slotte om namen! Maar maak dat de school als geheel, in haar gansche inrichting, in heel haar onderwijs, ook in de propaed. studien sta op de hoogte van dezen tijd. Daar staat ze nu niet. En dat wordt tegengehouden door u en door hen, in wier gezelschap ge u bevindt. Elke verandering, die aangebracht is, moest veroverd worden met ernstigen strijd. Gij vraagt waarom ik u niet steun, terwijl ik toch zoovele bezwaren heb tegen K.? Maar waarom steunt gij mij niet? Zegt ge, om des beginsels wil. Welnu, dan geldt dat ook van mijn zijde. En indien dat niet 't geval is, zal zeker de vraag[?] u moeilijker vallen dan mij.

Maar wederom genoeg voor ditmaal. Uw brieven bewaar ik. Doe het ook de mijne.

Vale salveque

t.t.

H. BAVINCK

[Achter op de enveloppe schreef Ten Hoor:]

Gij gaat realistisch Philosop[hisch] v/h. begrip wetenschap uit, evenals K. Ik ga theol. van de S. uit, en zoek daaruit het verband, de relatie tusschen God en kosmos, en stoor me aan phil. begrippen niets.

Mijne stelling verbeterd?

Gij geen panth.

[met potlood:] Scherp.

[1)] aan de rand bijgeschreven: zooals ge m. i. soms in uw kritiek van K.'s opvatting van organisme gelijk hebt.

IX

BAVINCK AAN TEN HOOR, 30/10/'95

[Poststempels:] Kampen 30 Oct. 95, Franeker ..... 95.

1. Kampen, dinsdag en woensdag.

Amice,

1. Er is een nieuw element door u in het debat gebracht, nl. de toon van mijn schrijven. Dat is onverkwikkelijk en vooral bevreemdend. Gij schreeft: „ik geloof waarlijk dat gij met uw òf-òf velen tot zwijgen zoudt brengen en zoudt overweldigen, doch ik gevoel niets voor den klem uwer redeneering." Was dat soms vriendelijk gezegd? Daarop regardeerde ik in mijn antwoord. Wat misdeed ik daaraan? Ik had u duidelijk geschreven, dat de discussie van mijne zijde uitsluitend gevoerd werd om u een bewijs te geven van waardeering, om met 't goede in uw kritiek van Dr. K. mijne winste te doen, om uw standpunt goed te leeren kennen; maar in geen enkel opzicht, om u te overtuigen, en allerminst om u tot zwijgen te brengen of te overweldigen. Ik heb die bedoeling geen enkel oogenblik en met geen enkel mijner argumenten gehad. En gij hadt het recht niet, om tegen mijn pertinente verklaring in, die bedoeling bij mij te onderstellen. Nu ik dit uitsprak voelt gij u geraakt.

Maar nu gij over den toon begonnen zijt, laat me eens even een voorbeeld volgen: Op bldz. 4 van uw eerste artikel tegen K. zegt gij met zooveel woorden, dat de professoren, die te Kampen uwe opvatting van kerkelijke opleiding niet deelen, daar niet passen.

Evenzoo vraagt gij in een uwer brieven: is het eerlijk aan de kerkelijke inrichting een[?] onderwijs te geven dat principieel die eigene inrichting bestrijdt? enz.

In denzelfden brief zegt ge vlak vooraf: ik wil *overtuigd* worden, niet *overweldigd* en evenmin beetgenomen door eene politieke methode van handelen. En dan haalt ge daarbij de vereeniging aan en de conceptregeling.

Vervolgens wordt uwe weerlegging in alle brieven gewoonlijk ingeleid of besloten met: uwe redeneering bewijst *niets*, dit gaat geheel buiten de kwestie om, dat lijdt aan verwarring van begrippen, dat is te vluchtig neergeschreven, ik begrijp niet hoe ge zoo iets onderstellen kunt, hoe ter wereld kunt gij bij logische gevolgtrekking komen tot enz. Eindelijk uit uw laatsten brief: „gij kondt toch wel begrijpen dat ik niet als een student op het college zoo maar alles zou aannemen wat ge zegt."

bldz. 3: „is dit nu... eerlijk, zou ik haast zeggen."

bl. 4: „gij [kunt] tracht mijn opvatting belachelijk te maken en ten toon te stellen als de opvatting van een onnoozele."

ib. „Uwe methode is dezelfde, die Dr. K. gewoonlijk volgt" (En wat ge van diens methode denkt, weet ik ongeveer).

Ik zou dit alles gepasseerd zijn, zonder eenige opmerking, indien gij niet klaagdet over mijn toon. Als men discussieert, moet men een stootje kunnen velen. En plicht is het, dan, om eene minder aangename uitdrukking, die ontvallen kan, over het hoofd te zien en te letten op de zaak. Maar nu vraag ik toch: hadt gij recht van klagen, terwijl gij zelf niet mijn inzicht in de kwestie — dat is minder — maar mijne bedoeling met heel dit debat in twijfel trekt en zelfs mijne eerlijkheid verdenkt. Ik moet dit *nu* zeggen maar dit is hierover ook mijn eerste en laatste woord.

2. Toch moet ik eene uitdrukking uit uw laatsten brief releveeren, de hier nog mee in verband staat maar toch ook de kwestie zelve raakt. Gij komt er nl. sterk tegen op, dat ik bij uw principe van deisme en dualisme spreek. Ja dan zegt ge, dat ik, zoo doende, *de methode volg van Dr. K., de kerk machteloos maak tegenover de theologie, u brandmerk met een ketterschen naam, u dwing om doopersch te zijn en te blijven, en eene aristocratische opvatting van de wetenschap huldig.* Ik zal niet vragen, of dit nu een toon is, een christen en wetenschappelijk man waardig. Maar wel mag ik vragen: hebt gij wèl het recht, om mijn standpunt pantheisme te noemen, inzoover ik de relatien en dus de eenheid aller wetenschappen erken en deze zoek te belichamen in eene universiteit?

3. Nog iets en voor de laatste maal over den sprong. In een mijner eerste brieven had ik zelf gezegd: 't komt mij voor, dat gij aldus redeneert: God en wereld zijn essentieel onderscheiden. Theol. heeft God tot object, wet. de wereld. Dus kunnen ze geen deelen zijn van een organ. en niet saamgevoegd worden in eene Univ. Die redeneering hebt gij zelf goedgekeurd in uw brief van 24 Sept. en daar geeft ge als maior aan: God is essentieel van den kosmos onderscheiden. God en kosmos kunnen dus niet onder een hooger begrip worden samengevat als 2 deelen van één organisme. Daartegen merkte ik op dat dit een sprong was, omdat het me voorkwam, dat het begrip van organisme tusschen ons lang niet vaststond en evenmin

dat van Universiteit. Gij hecht daaraan een pantheistisch idee gelijk ik straks nog even zal aanwijzen. En dit accepteer ik niet. Daarom was uwe redeneering voor mij een sprong, dien ik niet meemaken kon of mocht. Als gij nù redeneert: *a*) onderscheiden wet. kunnen organisch verbonden worden als hun objecten een organ. [een] zijn *b*) dat is met God en wereld en beider wet. niet het geval. *c*. ergo — dan is inderdaad voor mij de sprong in den vorm weggenomen. Maar gij hebt nu in den maior een stelling uitgesproken, die ik niet accepteeren kan. Ze is voor mij eene petitio principii. Maar meer nog: de conclusie uit dit uw syllogisme luidt letterlijk aldus: dus kan de theologie geen organisch deel van de kosmische (in een anderen brief: kosmologische) wetenschappen zijn. Deze conclusie is onjuist ook volgens uw redeneering, omdat ze het adjectief „kosmische" hier voor wetenschappen inschuift. Dat de theologie een deel is van de kosmische wetenschappen, wordt door mij niet beweerd; wel dat ze een deel is, een zelfstandig deel (dat vindt ge toch, hoop ik, geen tegenstrijdigheid! Ik gebruik 't woord deel hier omdat gij het bezigt) van de wetenschap überhaupt, waarvan de verschillende kosmische wetenschappen ook verschillende deelen zijn. Ik leg hierop nadruk omdat gij in uw laatsten brief onder no 6 ook weer vraagt: „hoe ter wereld kunt ge bij logische gevolgtrekking ... nu komen tot uwe opvatting, dat de theol. wel *een deel is van de kosmol. wet.* (ik onderstreep) en een faculteit is in de universiteit." Dat is mijn opvatting niet. Als de theol. een deel was van de kosmol. wetenschap, dan moest ze onder één der vier faculteiten worden thuisgebracht. Maar ze heeft in de wetenschap überhaupt eene eigene zelfst. plaats. En dat heeft ze ook volgens Dr. K., maar daar spreek ik niet over.

4. De bittere klacht in uw laatsten brief is deze, dat ik den logischen gang der discussie afbreek. 't Lag voor de hand, zegt gij, dat ik de onjuistheid uwer tegenspraak aanwees en mijn eigen opvattig handhaafde. Laat me zeggen: 1°. dat het afbreken van eene discussie met de logika niets te maken heeft. Dat is eene vraag van opportuniteit, of men het debat zal voortzetten of staken, en 2°. dat het m. i. niet voor de hand lag, om uw kritiek weer te kritiseeren. Ik had daarvoor deze redenen: *a*) we waren dan steeds verder van huis geraakt en in het eindelooze verdwaald. Ik had dan al mijne argumenten eerst moeten herhalen, ze breeder moeten uitwerken en van misverstand bij moeten zuiveren, vervolgens uw kritiek moeten weerleggen en dan waart gij straks weer gekomen met anti- en nog eens antikritiek enz. Waar bleven we dan? Elk argument eischte bladzijden schrift; bij iedere kritiek neemt het misverstand toe [op], de stof hoopt zich eindeloos op. En de hoofdzaak ware onder bijzaken begraven. Een voorbeeld ten bewijze. We hebben nu telkens geredeneerd over den „sprong". Wat heeft het gebaat? Niets. Gij ziet geen sprong. Ik zag hem duidelijk. Dan doen we immers het best om er eindelijk mee op te houden, en in vrede te scheiden. Elk debat, publiek of privaat, leert, dat eene discussie over de argumenten, dat kritiek op kritiek, dat dupliek en tripliek enz. steeds verder van huis brengen. De discussie verloopt dan en smoort in 't zand. En *b*) we waren de discussie, ik althans mijnerzijds, begonnen om elkaars standpunt beter te leeren kennen en waardeeren, dus niet om verwijdering maar om toenadering te zoeken. Ik zag, dat door onze discussie het eerste verkregen werd, niet het tweede. Daarom sloeg ik een andere weg in, en ik dacht: goed, ten Hoor erkent met mij, dat God immanent is in de wereld. Hij neemt relatie en verband aan tusschen beide, en dus ook tusschen theol. en wet.; misschien als hij dit positief indenkt, komen we nader. Dan zal hij beseffen, dat bij de verhouding van theol. en wet. niet alleen de transcendentie (die ik overigens met u belijd) maar ook de immanentie Gods iets te zeggen heeft. Me dunkt, er was geen reden voor u, om over mijne verandering van methode te klagen. Gij zoudt te klagen hebben gehad, als ik bijv. u niet aan het woord had laten komen, als ik per se het laatste woord had willen hebben of iets dergelijks. Maar ik gunde u het laatste woord. Ik liet u toe, niet alleen om uw eigen standpunt aan te geven, maar om het mijne met al de argumenten die ik gaf, aan eene scherpe kritiek te onderwerpen. Ik laadde zelfs den schijn op me, dat ik, nu geen antikritiek meer leverend, machteloos was en ad terminas non logici gebracht. Indien er één dus bij deze verandering schade kon lijden, dan was ik het, niet gij, die al het voordeel had van 't laatste woord. Maar toch deed ik het, om te beproeven of niet langs een anderen weg een beter resultaat te verkrijgen was. *c*) Daarbij komt nu nog iets en dat is dit: ik moet het kunnen velen, dat gij, nadat ik al mijne argumenten voor mijn standpunt heb bijgebracht, toch blijft staan waar ge stondt vóór de discussie. Ik moet het kunnen velen, dat gij aan het slot van alle redeneering zegt: die argumenten van Bavinck beteekenen niets, zijn standpunt is onhoudbaar, hij redeneert erom heen

enz. Ik voor mij kan dat velen, als ge zoo spreekt (en gij spreekt inderdaad zoo), want ik heb geen oogenblik iets anders verwacht.

Maar nu moet gij dit ook kunnen verdragen van mij. En dat schijnt u moeilijk te vallen. Althans uw schrijven maakt dan den indruk, dat ge het u niet begrijpen kunt dat ik in weerwil van uw kritiek toch mijn standpunt handhaaf. Die kritiek is zoo scherp, uw gronden zoo hecht, uw redeneering zoo logisch, dat er naar uw gedachte niets tegen in te brengen is. Meent ge, dat ik door eene antikritiek deze uwe verzekerdheid ook maar eenigermate aan 't wankelen zou brengen? En dan antwoordt ge zeker, daar ge uzelf toch beter kent dan ik u ken, neen dat geloof ik niet. Maar dan zou elke verdere redeneering ons verwijderd hebben van elkaar. En ik achtte dat niet wenschelijk.

Zoo liet ik dan de details van uwe kritiek op mijne argumenten rusten, om langs een anderen weg tot een beter resultaat te komen. Maar nu moogt ge dit laten rusten uwer kritiek niet zóó opvatten, alsof ik ze niet aandachtig gelezen had, alsof ik ze geen antwoord waard keurde, als of ik de zaak, waarom het tusschen ons gaat, uit het oog had verloren. Neen, juist om het punt in kwestie vast te houden, handelde ik zoo. En eigenlijk heb ik wel degelijk heel uw kritiek beantwoord, niet in hare details maar in haar grondgedachte. Alwat ge geschreven hebt over deze materie (theol. en wet.) groepeert zich om eene eigenaardige opvatting van organisme en universiteit. Dat is bij u het eigenlijke en eenige argument, het stokpaardje zooals ik schreef dat gij met zeker welgevallen berijdt. Ik zie in deze uitdrukking niets dat „een christen of wetenschappelijk man" onwaardig is. Maar als ze u hindert, spaar ik ze u gaarne. Daarom nu dan: zij is de vesting, van waaruit gij al uw batterijen geopend hebt. Nu hebt gij van organisme der wet. en van univ. zulk eene opvatting, dat, wanneer de theol. daaronder begrepen wordt, dit pantheisme is. Niet waar, zoo is uwe bewering, ook weer in uw laatsten brief. De organische opvatting van wet. (in gesloten theol.) en univ. (id) wortelt volgens u in het pantheisme. Ik poogde daartegenover aan te toonen, dat de idee van organisme op zichzelve met pantheisme niets te maken heeft en dat, wie de wetenschap en univers. als een organisme poogt op te vatten (theol. erbij), nog in het minst niet pantheist. neigingen heeft. De portée van deze redeneering in mijn vorigen brief en hoe ze met al uw kritische bedenkingen tegen mijn argumenten in verband [ont]staat, hebt gij blijkbaar niet gevoeld. Daarom hierover nog een enkel woord. Ik onderstel, dat ook gij geen bezwaar hebt om de theologie zelve een organisme te noemen, ofschoon daarin niet alleen God maar ook de schepselen besproken worden zij het ook in relatie tot God. Ik voor mij leid daaruit af, dat ook zoo de objecten [onder God] in de andere wetenschappen onder God mogen gesubsumeerd worden, en alle wetensch. één organisme mogen heeten [?], zonder dat daarmee God en wereld worden vermengd. Wel brengt ge daartegen in, dat ik dan de andere wet. van hare zelfstandigheid beroof en doe opga[an] in de theol. Maar dit gaat m.i. niet op. Want *a*) in den status gloriae is er volgens u alleen theologie, en houden de andere wet. op. Ik zou dit zoo niet zeggen, maar ontleen er toch het argument aan, dat volgens u de ware kennis ook van de schepselen alleen verkregen wordt als ze theol. beschouwd worden. *b*) Ik geloof vast, dat ware wetenschap, ook van natuur, recht enz. van God moeten uitgaan en in God moeten eindigen, en aanvaard dus, dat theologie (niet deze of die, maar theologie qua talis) alle wetensch. beheerschen en leiden moet. *c*) de zelfstandigheid der andere wetensch. wordt daardoor even weinig te [du] niet gedaan, als hierdoor α dat de professoren in de andere wet. vroeger gebonden waren aan de 3 formulieren. β dat de christ. school enz. dikwerf in onderwijs enz. daaraan gebonden wordt. γ dat in de theologie ook de kerkgeschiedenis enz. wel terdege eene r e l a t i e v e zelfstandigheid bezit naast bv. dogmatiek enz. We leeren in de kerkgesch. bv. wel terdege de *geschiedenis der kerk* kennen, al is ze ook een theologisch vak. En zoo ook bij de andere wet. We leeren in deze allen hare bepaalde objecten kennen maar als christenen gelooven we, dat die objecten niet zoo goed zullen gekend worden dan wanneer ze uit en in God bezien worden. Alle die objecten bestaan geen enkel oogenblik buiten en zonder God en zijn daarom niet kenbaar zonder God. Nu is er zeer zeker verschil in de relaties tusschen de verschillende schepselen en God, de mensch staat dichter bij God dan een plant, en daarom liggen sommige wet. vlak om het centrum heen, andere in de peripherie. De wetenschappen groepeeren zich dus „organisch", maar alle objecten zijn sub relatione Dei te beschouwen en alle wet. zijn theologisch.

5. Ik beriep me ook op de verhouding van ziel en lichaam. Gij noemt deze saam, d. i. den mensch, een organisme, evengoed als ik. Met dit woord wilt gij

echter volstrekt niet uitdrukken, dat ziel en lichaam niet twee essentieel verschillende substantien zijn, maar alleen dat er tusschen ziel en lichaam eene zekere relatie bestaat, die men volstrekt niet kent, waarvan men letterlijk *niets* begrijpt, maar die men nu eenmaal goedgevonden heeft organisch te noemen, in tegenstelling van mechanisch. Het begrip organisme heeft dus hier niets pantheistisch, en sluit volstrekt niet in eene fusie van ziel en lichaam. Daaruit leidde ik af, dat, wie het woord organisch wilde gebruiken van de verhouding van theol. en wet., [*)] [van God en wereld], daarom alles nog niet pantheistisch mocht heeten. Want organisme is bij de verhouding v. ziel en lich. een naam voor gansch onbekende relatien, en zoo zou organisch ook kunnen gebezigd worden om de relatien aan te duiden tusschen alle wet. onderling [en tusschen al hare objecten [*] [over God en wereld zie no. 6)]. Van dit beeld zijt gij echter vreeselijk geschrikt. Gij antwoordt erop met 3 uitroepteekens. De vergelijking van de verhouding v. ziel en lichaam met die van God en wereld is echter zeer gewoon en haast door alle chr. theologen gebruikt. Ze is natuurlijk eene vergelijking en is zoo bedoeld. Ziel en lich. zijn beide creaturen, maar God is creator enz. Dat is duidelijk. Maar daarom is de verhouding van God en wereld *nog veel inniger* dan die van ziel en lichaam. De ziel schept en onderhoudt 't lichaam niet, 't lichaam is relatief zelfstandig, heeft ten deele een eigen, niet onafhankelijk, maar toch onderscheiden leven. Maar de wereld is en beweegt zich en leeft in God, is door Hem geschapen, onderhouden en is, schoon ook relatief zelfstandig, toch nog veel afhankelijker van God dan het lich. van de ziel. Nu schrijft gij in uw voorlaatsten brief: „mijne stelling is, dat God en kosmos geen organisch, dus geen coordinatief verbonden deelen zijn, omdat ze principieel en essentieel onderscheiden zijn". Vrage: zijn ziel en lichaam niet principieel (in principe, oorsprong: ziel v. boven, lich. uit de aarde) en essentieel (in substantie) onderscheiden. Mij dunkt van wel. Toch zijn ze saam een organisme. Maar gij bedoelt dit zeker: de verhouding van God en wereld mag niet organisch heeten (al is ze misschien ook veel inniger dan van ziel en lichaam), want God is creator enz.; organisch is altijd een naam voor eene verhouding tusschen schepselen onderling.

Indien dit uw bezwaar is, dan komt het me voor dat ge best erkennen kunt: *a*) dat de benaming organisme voor de verhouding van zekere schepselen onderling volstrekt niet insluit, dat ze niet principieel en essentieel onderscheiden zijn, bv. ziel en lichaam, geest en stof enz. en *b*) dat de benaming organisme voor de verhouding der wetenschappen onderling, inbegrepen de theologie, zeer goed kan gebezigd worden, zonder dat het principieel [omd] en essentieel onderscheid tusschen de wetenschappen onderling ook maar in het minst uit het oog wordt verloren, en eindelijk *c*) dat die benaming organisme voor alle wetenschappen saam (inbegrepen de theol.) door u niet kan afgekeurd worden, omdat ze werkelijk is eene aanduiding van relatien tusschen schepselen. Gij stemt toch zeker wel toe, dat alle wetenschappen schepselen zijn, ook de theologie. God is geen schepsel, God die [?] het object is der theologie, maar de theologie in schepselen is altijd een schepsel, ectypa, creata, zelfs in Christus naar de menschelijke natuur, en ook in profeten, apostelen, in de Schrift, in de geloovigen.

De benaming organisme van alle wetenschappen saam duidt dus alleen aan, dat ze in het subject (in de menschheid) organisch bestaan, [maar] dat ze in allerlei creatuurlijke relaties staan, maar geenszins dat ze niet in principe, object, methode, d. i. principieel en essentieel onderscheiden zouden zijn. Gij concludeert altijd zoo: God en wereld zijn essentieel onderscheiden, dus ook theol. en wet., en daarom zijn deze beide geen organisme saam evenmin als God en wereld. 't Komt mij voor, dat dit niet opgaat. Want God is wel schepper der wereld, maar de theologie is geen schepper van de andere wet. God en wereld zijn niet gecoordineerd, maar theologie en [werel] wet. zijn dat wel, want ze zijn beide *schepselen* (schoon de eene uit de natuur, de andere uit de genade opkomende). De verhouding van God en wereld is dus eene andere dan die van theol. en wet. Dit bedoelde ik met te zeggen, dat, omdat theol. en wet. een organisme zijn, daarom God en wereld nog geen organisme zijn. Maar gij zegt: God en wereld zijn essentieel onderscheiden, en daarom ook theol. en wet., kerk en staat, [natuur] genade en natuur, hersch. en schepping enz. Nu, daar is iets goeds in. Maar de redeneering is toch onjuist. Want God en wereld staan in eene geheel eenige verhouding, zonder analogie of gelijkheid.

[*)] randnotitie: ik schrap dit hier, wijl ik op de verhouding van God en wereld onder no. 6 terugkom en hier misverstand wil voorkomen.

Maar als we dan afdalen tot theol., kerk, genade enz. dan hebben we het altijd met werken Gods, met schepselen te doen, en deze staan tot *andere schepselen* in eene *andere* verhouding dan waarin God tot de wereld en dus tot al die schepselen, ook tot de theol. kerk, genade enz. staat.

6. Maar, laat me eens even onderstellen mogen dat ge zoover meegaat — het is maar een onderstelling — dan houdt ge natuurlijk nog dit bezwaar: de verhouding van God en wereld mag niet organisch heeten, want organisch is altijd eene aanduiding van relatien tusschen schepselen. Welnu, dit bezwaar stem ik toe. Ik prefereer die benaming ook niet. De relatie van God en wereld is geheel eenig, in elk opzicht eene andere dan die van schepselen onderling, veel inniger, wezenlijker, krachtiger enz. Indien nu met de verwerping van het woord organisch niet de zaak zelve maar geloochend worde! En daarom zei ik: die *naam* geeft me niets, laat ons teruggaan tot de *zaak*, die we er door willen uitdrukken als we 't woord eens bezigen. En die zaak is: de immanentie Gods, de relatie van God en wereld. Ik zocht daarom van het woord uwe aandacht naar de zaak heen te leiden. Misschien kwamen we zoo tot toenadering. Ik dacht daarbij: als God de niet alleen transcendente maar ook immanente causa aller dingen is, dan staan krachtens die eenheid en uit en door God ook alle dingen onderling op duizenderlei wijs verschillend maar toch in verband. En dat verband moet dan allerwege aangewezen worden of aan te wijzen zijn. Dan moeten, in ons speciale geval, ook relatien bestaan tusschen alle wetenschappen onderling, ook tusschen theol. en wet., en dan moeten die relatien ook aanwijsbaar zijn en in zekeren vorm moeten belichaamd worden. Theol. en wet. zijn beide schepselen, beide wetenschappen. En als we dan die relatien positief indenken, dan zal er misschien tusschen ons meer overeenstemming blijken te zijn dan we eerst dachten.

7. Maar ik moet zeggen, dat ik daarin mis gerekend heb. Wat antwoordt gij nl.? Gij begint aldus: „ik begrijp niet, hoe ge zoo iets onderstellen kunt." „Ik ga natuurlijk altijd weer van de verhouding der objecten God en kosmos uit. God is de schepper van den kosmos, doch de theol. is niet de schepper van de kosmol. wet" enz. En dan concludeert ge: „deze relatien (nl. tusschen God en wereld en die tusschen theol. en wet.) kunnen we niet objectiveeren, niet *belichamen* juist omdat ze goddelijk zijn," er bijvoegende: als men de theol. coordineert met de andere wetenschappen, dan verlaagt men haar zelf en ook haar object God.

Ik heb me verwonderd over deze redeneering. Ge gaat uit van uwe hoofdstelling: de verhouding van God en wereld. En ik meen, dat het uw beginsel was, dat die verhouding maatstaf en norma was van die tusschen kerk en staat, theol. en wet. enz. Nu redeneerdet gij eerst zoo: van de transcendentie Gods uit: God en wereld zijn wezenlijk onderscheiden: dus ook theol. en wet. enz. en dus scheiding van beide, geen organisme en geen Universiteit! Dat liet zich nog een beetje hooren. [*)] (Toch ging het ook niet op. In den maior: God en wereld zijn wezenlijk (principieel, essentieel) onderscheiden heeft het woord wezenlijk eene gansche andere beteekenis dan in de conclusie: theol. en wet. zijn wezenlijk (princ.-essent.) onderscheiden. Want de verhouding tusschen God en wereld, Creator en creatura is eene gansch andere dan die tusschen theol. en wet. welke beide creaturae zijn).[*)] Maar nu moet ge ook rekenen met de immanentie Gods, God is immers ook immanent in de wereld. De hoofdstelling moet dus bij u luiden: de verhouding van God en wereld is beide transcendent en immanent. Deze verhouding is maatstaf voor die van theol. en wet. enz. Dus moest er volgen: de theol. is immanent in en transcendent boven de wet. enz. Maar ge gevoelt nu dat dat onzin is. Gij gevoelt nu zelf, dat uwe hoofdstelling (schoon op zichzelf juist; God is beide transc. en imm.) hier in dit syllogisme niet opgaat. Gij gevoelt, dat de verhouding van God en wereld een gansch andere is dan die van theol. en wet., dat ze geheel eenig is en geen maatstaf wezen kan voor die van theol. en wet. En wat doet ge nu? Gij buigt om en zegt, deze relatien, kunnen we niet belichamen, omdat ze goddelijk zijn. Deze conclusie is me een raadsel èn in de wijze waarop ge tot haar komt èn in haar inhoud. Welke relatien bedoelt ge? tusschen God en wereld? Die hoeven we niet te belichamen. Daar is geen sprake van. Sprake is alleen van de relatien tusschen theol. en wet. Deze zijn gansch andere dan die tusschen God en wereld, en kunnen we zeer goed belichamen bv. in eene Universiteit. Die relatien, zegt ge ook, zijn goddelijk. Welke, vraag ik wederom. Die tusschen God en wereld? Dan is het ten deele waar; de relatien van God tot zijne schepselen zijn vanzelf goddelijk, indien

---

[*)] in 't origineel staat deze passage tussen [ ].

ge zoo wilt; maar de relatien van de schepselen tot God, zijn die ook goddelijk? Bijv. de religie is eene relatie van den mensch tot God, is die goddelijk? Of bedoelt ge de relatien tusschen theol. en wet.? Maar dat kan toch niet. Relatien tusschen schepselen kunnen toch niet goddelijk zijn (wel: door God gelegd natuurlijk, maar goddelijk?). Ook de relatien tusschen kerk en staat zijn toch niet goddelijk in uw zin? Toch moet ge dat bedoeld hebben, dat de relaties tusschen theol. en wet. [zijn] goddelijk zijn. Want daarom gaat het. Daarvan zegt ge, dat ze niet te belichamen zijn. Daarom voegt ge er aan toe: wie de theol. opneemt in de Univ. verlaagt God zelf.

Ik laat het hierbij. Toch nog ééne opmerking. In deze uitspraak: dat de relatien tusschen God en wereld, theol. en wet. goddelijk zijn en daarom niet te belichamen, ligt voor mij de klove die ons scheidt. Ik dank u voor deze stelling en conclusie, inzoover ze mij uw standpunt helderder heeft doen kennen dan heel uw overig schrijven saam. Maar ze smart mij, inzoover door haar aan de hope, die ik had [tot] op de toenadering, de bodem is ingeslagen. Ik kan niet anders doen, dan van deze verklaring goede nota te nemen en, zeer tot mijn spijt, een principieel verschil te constateeren. Ik onthoud me van qualificatie van dit uw standpunt; om niet weder te hooren, dat ik u brandmerk met een ketterschen naam. Maar wat komt er nu feitelijk in de conclusie van uwe erkenning der immanentie Gods terecht? Eerst gingt gij alleen uit van het essentieele onderscheid van God en wereld. Toen ik daartegenover nadruk legde op de immanentie, waart ge haast boos dat ik u daar aan herinnerde. „Gij kunt toch waarlijk wel begrijpen — het zijn uwe letterlijke woorden en het is uw eigen stijl — dat ik zoo eenzijdig niet ben, dat ik bij de beschouwing van de verhouding van God tot den kosmos geheel de immanentie zou voorbijgezien hebben. Dat ware al te dom." Welnu, in gemoede, ik begrijp niet, dat gij, zoodra ge met de immanentie bij uwe hoofdstelling gaat rekenen, ze terstond bij uw minor en conclusie vergeet. God is wel immanent in de wereld. Maar de theol. is niet immanent in de wet. Dus kunnen die relatien niet belichaamd worden want ze zijn goddelijk. Zoo redeneert ge. Waar blijft dan de uitwerking en invloed van de immanentie in de verhouding van theol. en wet? En welke andere naam is voor dit standpunt passend dan dat van dualisme? In elk geval, de gronden, waarop gij bij mijn standpunt van pantheisme spreekt, schijnen mij heel wat minder recht[?] te zijn, dan die, waarop het uwe als dualistisch kan aangeduid worden.

Toch dring ik dien naam u geenszins op. Verwerp hem, het is mij goed. Ik weiger n.l. te gelooven, dat, wanneer gij nu voortaan minder kritisch en meer historisch en thetisch de relaties indenkt tusschen theol. en wet., ge dan niet [wederom] in vele opzichten tot dezelfde conclusie zoudt komen als ik. Gij wordt haast warm bij zulk eene onderstelling. „Ik begrijp niet — schrijft ge letterlijk — hoe ge zoo iets veronderstellen kunt." Toch blijf ik dat onderstellen. Vergun me het te zeggen, in alle bescheidenheid, zonder eenige hoogheid of aanmatiging, dat juist uwe laatste conclusie over die goddelijke relatien mij het bewijs levert, dat ook bij u la critique est aisée mais l'art est difficile.

Of voortzetting der discussie nu nog noodig is? Ik kan dat nu niet beoordeelen. Indien uw conclusie: de relatien tusschen theol. en wet. zijn niet te belichamen, omdat ze goddelijk zijn, door u gehandhaafd wordt en uw gevoelen juist weergeeft, neen, dan is verder debat onnoodig en ook onmogelijk. In het punt in kwestie is er dan een resultaat bereikt, een negatief resultaat [n.l.] wel is waar maar toch een resultaat. Met waardeering van elkanders standpunt kunnen we dan de discussie sluiten. Maar mogelijk acht ge toelichting of wat dan ook van uw laatste conclusie noodig. Ik ben volkomen bereid, om deze te vernemen en te overwegen.

Zoo neem ik dan thans afscheid om te zien wat gij doet. Geloof me in weerwil wil van ons belangrijk verschil toch

t.t.
H. BAVINCK

X

BAVINCK AAN TEN HOOR, 9/12/'95

[Poststempels: Zwolle-station 9 Dec. 95, Franeker 3...]

Amice,

1. Hoewel we niet bijzonder vorderen, wil ik toch nog eenmaal de zaak tusschen ons in geschil trachten te verduidelijken. Ik wenschte daarbij wel, dat we uit onze discussie het woord organisme en organisch eens konden verwijderen en dat Dr. K.

zijne Enc. nog niet geschreven had. Allicht verstonden we dan elkaar beter. Nu ziet ge altijd naast of achter mij Dr. K. staan en tracht mij te treffen met zijn wapenen. Immers uw maior luidt als bij Dr. K.: ondersch. wet. kunnen een org. zijn, indien hun objecten organisch bestaan. Nu is organisme de gebruikelijke naam voor eene bepaalde maar eigenlijk voor ons onbegrijpelijke verhouding van 't geheel en de deelen bij levende wezens; er zijn ook anorganische schepselen. Ja zelfs coordinatie der deelen onderling en subord. ervan aan 't geheel maken nog niet het volle wezen van een organisme uit. Atomen van een stuk ijzer zijn gecoordineerd aan elkaar, gesubordineerd aan 't geheel, toch noemt niemand een stuk ijzer een organisme. Wat ik reeds meermalen gezegd heb en nu weer zeggen wil, is dit: als we de wetenschap een organisme noemen, dan gebruiken we een beeld, een beeld dat schijnbaar duidelijk is maar dat lang niet helder is, dat vooral in onze discussie onophoudelijk verwarring sticht, omdat gij daarbij aan iets gansch anders denkt dan ik. De maior, dien gij opstelt, bevat dus een term, die tusschen ons niet vaststaat en daarom kan uw redeneering voor mij niet klemmen. Beelden zijn zeer gevaarlijk bij bewijsvoering, en zoo is hier 't woord organisme. Gij doet nu, mijns inziens, in al uw brieven, ook in den laatsten, niets anders dan redeneeren en bewijzen uit een beeld. Aldus: als theol. en wet. een organisme vormen, dan moeten ze gecoord. zijn aan elkaar en gesubord. aan 't geheel; dan moeten God en wereld, als objecten van theol. en wet. ook gecoordineerd zijn met elkaar enz., maar dat kan niet. Atqui [?] ergo. Nu kwam het mij wenschelijk voor, de vraag liever aldus te stellen: theol. is een wet., andere wet. zijn ook wet., zijn er relatien tusschen deze theol. en wet., van welken aard zijn die, zijn die ook weertegeven in zekeren vorm? Of we dan later die relatien organisch zullen noemen, is van zeer ondergeschikt belang. Dat is me ten slotte vrij onverschillig. Als de zaak maar vaststaat!

2. Zoo de vraag gesteld, beweer ik in de eerste plaats dat zulke relatien tusschen de theol. en de wet. werkelijk bestaan, en wel in 't bewustzijn van den menschelijken geest. Ook dit heb ik al meermalen gezegd maar ik herhaal 't nog eens en verduidelijk het. Als we spreken van wetenschap, dan bevinden we ons in de sfeer van 't bewuste leven, op het terrein der gedachte, van het logische. Staan nu de kennis van God en de wereld in ons bewustzijn gescheiden, los naast elkaar, zonder verband? Hebben we bijv. twee bewustzijns, een apart voor God en een apart voor de wereld? Of hebben we een apart orgaan (bv. het hart, het gevoel gelijk Jacobi zei en vele anderen) om God te kennen en een apart orgaan ('t verstand) om de wereld te kennen? Ik geloof dat gij met mij zegt: neen, alle denkbeelden, oordeelen, besluiten die we hebben en vormen staan onderling in verband, ze vormen een zekere eenheid, er zijn allerlei relaties tusschen. Alle kennis in den mensch is „einheitlich". Trouwens, anders ware [er] geen eigenlijke wetenschap. Scientia non est singularium. Nu vermijd ik expres het woord organisme daarvoor. Het is mij genoeg, dat de zaak van den samenhang aller kennis in den menschl. geest vaststaat.

3. Nu komt gij hier met een bezwaar en zegt: als *alle* kennis in den mensch samenhangt onderling, dan moeten ook de objecten dier kennis samenhangen. Want anders zijt ge nominalist en phantaseert maar uit uw eigen brein. Natuurlijk is dit bezwaar, dat gij inbrengt, niet alleen tegen mij maar ook tegen uzelf gericht, indien gij en inzoover gij aanneemt — gelijk gij meen ik doet — dat *alle* kennis in den mensch onderling saamhangt en een zekere eenheid vormt. Mijn antwoord op dat bezwaar is nu eenvoudig dit: bij den samenhang aller menschelijke kennis moet tusschen tweeerlei onderscheiden worden, tusschen wat ik noemen wil den logischen en den reeelen samenhang. Vooreerst bestaat alle kennis in begrippen, oordeelen, besluiten, i. e. w. in gedachten, en alle kennis hangt dus *als zoodanig* onderling saam; de idee God is een gedachte, de idee wereld is een gedachte enz. en als gedachten hangen ze saam, en vormen ze een eenheid of wilt ge liever, behooren ze tot ééne sfeer, die van het logische. Als ik bijv. zeg: God, engelen, menschen zijn bewuste wezens, dan zijn de subjecten hier logisch, d. i. als gedachten gecoordineerd en vormen een zekere eenheid, ze zijn saam subject van den zin. Maar volgt daar nu uit, dat de zaken, die door die begrippen (God engelen menschen) worden aangeduid, in de werkelijkheid gecoordineerd zijn? Welneen. De door mij zoo genoemde reeele samenhang is een gansch andere dan de logische. Zoo zijn nu alle wetenschappen, als wetenschappen, als begrip van gedachten, verwant, in relatie staande, samenhangende. En in zoover zijn dus alle wetenschappen al een eenheid, een συστημα. Daarop wees ik meermalen op[?] mijn vorig schrijven.

3. Maar hoedanig is nu de reeele samenhang tusschen al het bestaande onderling

en hoe reflecteert zich dat in het menschelijk bewustzijn? Mijn antwoord is: die reeele samenhang is niet met één woord aan te duiden. Die is anders tusschen God en wereld, anders tusschen aarde en hemel, engelen en menschen, anders bij organ. anders bij anorg. wezens. En die oneindige rijkdom van relatien worden nu juist zoo, als ze objectief bestaan, in ons bewustzijn (onderstel dat we niet dwalen) weerkaatst. Is God dus beide transcendent en immanent, dan worden deze beide elementen in de idea Dei in ons bewustzijn mede opgenomen. Voor dezen reeelen samenhang is de naam organisme veel te arm. Daarom vermijd ik dat woord. Genoeg dat we die relatien zelve aannemen in hare duizenderlei schakeeringen enz.

4. Maar nu verder, wat die objectieve relatien, dien reeelen samenhang aangaat, dan schijnt het dat we uit elkaar gaan. Gij drukt u tenminste soms zeer sterk uit: Theol. is kennis van God, andere wet. is kennis van d. kosmos. Er zijn twee objecten, tweeerlei kennis, tweeerlei wetenschap. Dus scheiding, tweeheid. Zoo zegt ge telkens, bv. in uw laatsten brief bladz. 5. Maar ge houdt dit zelf niet vast. In 't slot van uw brief spreekt ge niet anders. Daar zegt ge, dat ge de immanentie Gods wel aanneemt, dat in de kosmol. wet. toch ook met God en in de theol. ook met de wereld te rekenen valt enz. Ja ge gaat nog verder en zegt: de tweeheid, die ge aanneemt tusschen theol. en wet. is een noodzakelijk gevolg van de zonde. In den hemel zal 't anders wezen. Dan weer ééne wetenschap. Gij moet zelf begrijpen, dat het mij [dit] verwondert, u zoo te hooren spreken. Om deze redenen: *a)* gij erkent met mij, dat alle kennis in den menschl. geest een eenheid vormt. *b)* gij wilt èn in de theol. èn in de [theo] andere wet. wel terdege de immanentie Gods doen uitkomen, alleen maar niet tusschen deze beide onderling en over en weer. *c)* gij stoot in 't slot van uw brief al uw vroegere redeneeringen en bewijzen tegen mijn standpunt zelf om. Dit moet nader toegelicht. Gij hebt *principieel* bezwaar tegen mijn standpunt ingebracht. Wie zoo alle wetenschappen in samenhang deed staan en dit uitdrukte in een universiteit, was pantheist, ontkende de transcendentie v. God enz. En nu zegt gij, neen, principieel bezwaar is er niet tegen dat standpunt, maar er is een bezwaar tegen ontleend aan den tegenwoordigen relatief-toevalligen (immers de zonde is niet noodzakelijk) toestand dezer bedeeling. In den hemel zal er een eenheid zijn. Nu zal dat toch wel niet willen zeggen, dat er in den status gloriae geen wetenschap of kennis meer zal zijn van engel, mensch, wereld, natuur, stof, maar dat er enkel en alleen kennis zal zijn van God. Dat kan uw bedoeling niet zijn. De objecten, de werken Gods, blijven. Ook daarvan zal er kennis zijn, betere, zuivere, volmaakte kennis langs andere weg, naar andere methode, maar toch kennis, wetenschap. Welnu, dan zal er in den status gloriae eene einheitliche wetenschap zijn van God en zijn werken, die niet pantheistisch is. Het erkennen van die einheitliche wetenschap kan dus niet principieel valsch zijn, gelijk gij eerst altijd beweerdet, want dan ware ze ook in den status gloriae niet mogelijk. Uw standpunt in 't slot van uw brief is dus een gansch ander geworden. *d)* Gij zegt, dat ge mijn standpunt nog niet begrijpt. Dat schijnt wel, want in denzelfden brief ben ik volgens u nu eens ultra-realist (pantheist), dan nominalist en dan papist. Maar me dunkt, ge moet 't toch ook wel weer begrijpen, want juist datzelfde, wat gij aanneemt voor den status gloriae, is thans mijne opvatting van wetenschap. Zoo moet ze zijn. Dat is het ideaal. Kennis van God in alle dingen en van alle dingen in God. Maar daartegen brengt ge twee bezwaren in: één oud en één nieuw.

5. Het oude bezwaar is: dan worden alle wetenschappen, algem. geschiedenis evengoed als kerkgesch. theologie. Antwoord: *a)* ook bij u in den status gloriae zal er wel zijn kennis der natuur, kennis van de dan zich vormende geschiedenis, echte, ware kennis die werkelijk de natuur enz. tot direct object heeft en toch die objecten niet beschouwt en niet beschouwen kan buiten God, ja juist ze te beter kent doordat zij ze kent in God. En dit beweer ik ook van de wetenschap der natuur enz. in deze bedeeling. *In zoover moeten alle wetensch. theologisch zijn.* En gij zelf hebt daartegen in zoover geen bedenking. *b)* verdwijnt dan niet de grens bv. tusschen kerk- en algem. gesch.? In geenen deele. Want ook gij rekent, dat alle wet. in zekeren zin theologisch, sub relatione Dei, moeten beschouwd worden, en toch handhaaft ge dat de kerkgesch. is in engeren zin een theol. vak. En terecht: het onderscheid is dit. Er is een groot onderscheid tusschen deze twee, dat de wetenschappen theologisch moeten beoefend worden en dat ze gesubordineerd zijn aan en deelen zijn van de zoogenaamde theolog. wetenschap. Alle dingen, ook alle kosmol. wet. zijn uit, door en tot God; alle wetenschappen hebben een speciaal werk Gods tot object (natuur, gesch., mensch enz.) en kunnen dat *werk* eerst dan goed in zijn aard kennen, als ze het beschouwen als een werk *Gods*. Ook de theologie

heeft nu een speciaal *werk Gods* nl. zijne bijzondere openbaring in Christus (Schrift, Kerk enz.) tot object en dringt daardoor tot God zelven door. De tegenstelling, door u gemaakt, dat de theol. God en de kosmol. wet. den kosmos tot object heeft, aanvaard ik in die scherpte niet [1)]. Alle wetenschappen hebben een werk Gods tot object, en klimmen daardoor heen tot God op, behooren dat [alle] althans te doen. Alle dingen moeten uitloopen op de gloria Dei. Maar dit bevreemdt u misschien van de theologie. Dat hoeft echter niet. Zeker is *God hier 't object*, maar toch immers *niet God an sich*, maar God, gelijk Hij zich speciaal in Christus enz. heeft geopenbaard. We wandelen hier in geloof, we zien en kennen God niet rechtstreeks. We kennen *Hem* zeer zeker, maar *in, door* zijne werken. *c)* Daar komt nog iets bij. De Schrift is naar mijne meening geen boek alleen voor de theologie, maar van belang (schoon verschillend) voor alle wetenschap. Alle wetenschap vindt daarin hare principia. Maar de natuuronderzoeker, linguist, historicus enz. ontvangt die Schrift niet uit de handen van den theoloog, maar heeft ze zelf van God ontvangen óók voor zijn wetensch. onderzoek en moet ze dus in deze zijn qualiteit zelfstandig en vrij lezen. *d)* En evenzoo is de christen geen mensch die alleen anders is in zijne religieuze gezindheid, maar die ook anders ziet en denkt en kent en onderzoekt op alle terrein van wetenschap. Als christen bestudeert hij de Schrift (bijz. openbaring) en dan is hij theoloog, de natuur, (dan is hij physicus, de taal en dan is hij linguist, enz.). Het christendom is universeel en maakt alle terreinen juist vrij en zelfstandig.

6. Over dat punt zou nog veel te zeggen zijn. Maar ik moet het er bij laten. Gij hebt een nieuw bezwaar en zegt: gij moogt die tweeheid van theol. en wet. enz. niet opheffen. *Gij moogt het niet willen.* Christus zal het doen als Hij wederkomt. Inderdaad dat begrijp ik niet. Bedoelt ge: de zelfstandigheid van de theologie (dat ze een eigen principe methode doel heeft en dus eigen faculteit vormt) mag niet vernietigd worden, dan is mijne vraag: wie wil dat? Theol. en wetenschappen zijn twee, onderscheiden, zeer zeker. De vrijheid, zelfstandigheid enz. van de theologie handhaaf ik evengoed als gij. Die vraag is niet in geschil. Maar de zaak is deze: zijn de wetenschappen (ingesloten de theol.) onderling ook verwant, hangen ze saam, zijn er allerlei relaties tusschen? Behooren ze tot ééne familie. En dan zeg ik: zeer zeker, want God is één, want zijne werken zijn één, want de wetenschap is één, want de menschelijke geest is één enz. En die eenheid wil ik belichamen in eene Universitas scientiarum, die beide doet èn het onderscheid en de zelfstandigheid van alle speciale wetenschappen èn de eenheid, den onderlingen samenhang, 't verband aller wet. uitwerkt.

7. Maar zegt ge, dan wordt God en wereld gecoordineerd enz. In 't minst niet. Uw bezwaar zou opgaan, als de verhouding van God en wereld *beeld norma, maatstaf* ware van die tusschen theol. en wetenschappen. Maar dat is ze heelemaal niet. Want bij de verhouding van God en wereld hebben we te doen met een Creator en creaturae, maar bij die v. theol. en wet. hebben we het te doen met die tusschen 2 creaturae. Nu redeneert ge in uw laatste schrijven heelwat over schepselen. Maar dat heeft hier heelemaal geen beteekenis. De theologie is niet gelijk God zelf (nl. niet de theologia ectypa, met welke we hier te maken hebben; wel is de theol. archetypa identisch met God) maar ze is als ectypa iets in schepselen, in 't bewustzijn van schepselen (Christus als mensch, engelen, menschen), eene gave Gods, een schepsel Gods. Gedachten zijn ook schepselen. Daarom kan de verhouding v. *theol.* en *wet.* niet gelijk zijn aan die van *God* en *wereld*. En evenmin vindt de verhouding van kerk en staat, genade en natuur, herschepping en schepping in die van God en wereld hare norma, zooals gij meent. Want kerk, genade, herschepping enz. zijn alle creaturae Dei, en niet God zelf. Daarom gaat 't ook heelemaal niet op, dat kerk en staat in dezelfde verhouding staan tot elkaar als theol. en wetenschap. Ik kan op dat alles niet ingaan, want dat zou veel te ver afvoeren. Maar al die verhoudingen moeten speciaal uit de Schrift bestudeerd en zijn niet met één woord uittemaken. Daarmee zeg ik natuurlijk niet, dat onze gedachte over de eene verhouding (bv. tusschen theol. en wet.) niet in verband staat met die over de verhouding tusschen die andere leden[?] maar dat verband is niet uniformiteit, zooals gij denkt, maar telkens anders gevarieerd enz. evenals in de natuur. Alleen dit moge ten slotte nog opgemerkt zijn — en daarmee beantwoord ik uwe bedenking dat ik [nu] in mijn vorig schrijven heel de immanentie Gods buiten rekening laat, terwijl ik vroeger daarvan uitging — dat al die verschillende creaturen, theol. en wet., kerk en staat, genade en natuur enz. niet tot elkander in eenig verband zouden

---

[1)] Deze zin is waarsch. door Ten Hoor op de kant aangestreept.

kunnen staan, als God (behalve transcendent ook) niet immanent ware in al zijne werken. Want immers, dan was God niet in zijne werken, dan was er geen band die ze saamhield, dan waren ze niet met wijsheid gemaakt, dan waren ze niet geschapen en instand gehouden door één Logos, dan kon Col. 1 : 17 niet gezegd dat τα παντα ἐν αὐτῳ συνεστηκεν (= συστημα had), dan stond de wereld dualistisch, manicheesch naast God en niet onder en in Hem. En verder, ware God in al zijne schepselen precies op dezelfde wijs met al zijne eigenschappen in dezelfde mate enz. immanent dan ware er geen onderscheid tusschen de schepselen, dan ware er ééne forma, uniformiteit. Maar nu schiep God alle dingen verschillend en houdt ze op verschillende wijze in stand, en nu is er oneindige verscheidenheid, rijkdom van vormen. En nu is er eenheid, samenhang, verband eenerzijds en anderzijds ook onderscheid. En daarom is er verband van natuur en genade, kerk en staat, theol. en wet. en ook weer onderscheid tusschen die alle. En in dat verband en in dat onderscheid is er ook weer onderscheid.

Een ander is 't verband, het onderscheid tusschen natuur en genade, en een ander dat tusschen theol. en wet. enz. Dat alles moet afzonderlijk bestudeerd uit de openbaring Gods. Met één regel (God is transcendent boven de wereld, en dus kerk ook boven staat, theol. boven wet. enz.) is hier eigenlijk niets gedaan en niets gezegd. Zoo makkelijk is het niet, om dat alles in 't rechte verband te zetten.

8. Hierbij kan ik het laten. Al het wezenlijke in uw brief heb ik nog eens besproken. Het is niet noodig terug te komen op den sprong, noch op 't beeld van ziel en lichaam enz. [op] wat ge zegt over God als een universale in re, heb ik ganschelijk niet begrepen. Wat het realisme en nominalisme historisch waren en hoe ik zelf erover denk, heb ik in mijn dogmatiek besproken. Maar ik heb nooit gelezen van God als universale in re. Natuurlijk zal ik nu gaarne nog een schrijven van u ontvangen. Maar dan kunnen we, dunkt me, de discussie wel sluiten. We komen niet verder. Ons beider standpunt is tegenover elkander aangegeven, omschreven, geadstrueerd. Meer valt er niet te doen. Voor mij is daarmee het einde en ook de bedoeling dezer discussie bereikt. Als ik me iets anders of meer had voorgesteld, ware er misschien plaats voor teleurstelling. Nu ben ik blijde, dat ik met vriendschappelijke gevoelens scheiden kan en ook bij diepgaand verschil blijf

t.t.

H. BAVINCK

XI

[Eerste schets van Ten Hoor:]

ANTWOORD AAN PROF. B., 7E BRIEF

K. universale in rebus.
B. niet.
Verschil: Formeel. [B. God. K. kosmos hoofdbegr.].
Materieel: K. kosmos. B. God als hoofdbegrip.

a. Bav. en Kuypers standpunt.

b. Het punt van ons verschil is niet of er relatie bestaat, maar of [de bestaande relatie] de relatie [in de univ.] tuss. de Theol. en de andere wet. zooals deze relatie in de Univ. belichaamd wordt, beantwoordt aan de relatie van God tot den kosmos. De relatie in de Univ. is altijd coordinatie en subord. Dit *kan* niet anders en dit is in strijd met de relatie der objecten van Theol. en kosm. wet.

c. Ge tracht aan het bezwaar te ontkomen door een subjectiv. standpunt in te nemen, en ge zegt In ons bewustzijn geen tweeheid, maar eenheid. Alle kennen in den mensch is „einheitlich".

Ten 1 geldt dit punt in kwestie niet (zie *b*), maar bewijst alleen, dat er relatie bestaat.

Ten 2. Is het onwetenschappelijk om de [*aard*] *wijze* waarop de wet. met elkander in relatien staan, uit de eenheid van ons bewustzijn te willen afleiden. Ons bewustzijn, ons denken is gebonden a/de object, en aan de relatie, waarin de obj. tot elkander staan. Zooals de relatie tusschen de objecten is, moeten wij ze ons [in] ons *denken*, en weer uitdrukken.

d. Daar uw hoofdbegrip van alle wet. God is, kunt ge God niet als object der Theol. erkennen. Uw obj. der Theol. is een werk Gods. Dit is een noodsprong (evenals bij Dr. K. die de revelatio ectypa tot object neemt), die noodwendig volgt uit *uwe* opvatting v/d. wet. als een organisme van uit het algem. begrip v. wet. bepaalt ge wat het obj. der Th. is.

D.V. ga ik straks het vaderland verlaten en neem onder vele aangename [herinn] indrukken helaas ook vele smartelijke herinneringen mede aan[gaande] vele politieke berekeningen en voorzorgsmaatregelen [in zake] [de kerk] aangaande de leiding der zaken van de kerk en de school gedurende de laatst jaren. [Ik laat het oordeel over dat alles] Ik laat dat alles voor rekening van mijne tegenstanders, en laat het oordeel daarover aan den Heere en aan de toekomst over.

Altijd aan de zijde van Dr. K. hoewel ge met zijn materieel en formeel beginsel niet vereenigd zijt, en gij [in] verder van hem af staat dan wij van u af.

Anticipatie.

God is het centraal obj. v/d. Theol. en van geen andere wet.

[Aan de rand:]

niet van uit de Theol. zelf, zoodra ge aan de Th. zelf vraagt wat haar obj. is, komt ge noodwendig aan mijne zijde te staan.

ongereformeerd.

ANTWOORD AAN PROF. BAVINCK, 7E BRIEF (LAATSTE)

Nadat ik uw laatsten brief vele malen en met alle aandacht gelezen en ernstig overwogen heb, moet ik u toestemmen, dat we met onze discussie niet verder komen. Daarom wil ik haar ook mijnerzijds eindigen met dezen brief. Als resultaat van onze discussie constateer ik het volgende:

1. Bij den aanvang van onze discussie hebt gij gezegd, dat ge het in de hoofdstelling met Dr. K. eens waart. Nu is het uit onze discussie gebleken, dat dit niet waar is. Het *materieele* hoofdbegrip van Dr. K. is „de kosmos", en bij u „God". Het *formeele* hoofdbegrip van Dr. K. is het *„universale in rebus,"* en gij aanvaardt ook dit niet. Derhalve zijt ge het niet met Dr. K. eens in de *hoofdstelling*. Wij staan in elk geval veel nader bij u dan gij bij Dr. K. staat. Waarom of ge ons dan altijd afstoot en Dr. K. stilzwijgend volgt, is mij onverklaarbaar.

2. Ook in uw laatsten brief verliest ge het eigenlijk punt van ons verschil weer uit het oog. De vraag is niet of er al of niet [va] relatie bestaat tusschen de theol. en de kosmol. wetenschappen, maar of deze relatie in de verhouding der faculteiten van eene universiteit, zooals deze thans bestaat, juist belichaamd is. Deze relatie in de universiteit coordineert en subordineert de Theologia. Dit *kan* in het tegenwoordig stelsel niet anders. En *dit* is juist in strijd met de relatie tusschen de objecten der Theol. en der kosmol. wetenschappen.

3. Ge tracht de moeilijkheid te ontwijken door te onderscheiden tusschen een *logische* relatie in het bewustzijn in de wetenschappen, en een *reëele* relatie in de objecten. Zoo komt ge ook tot een tweeheid. Uw logische relatie is geen afdruk van de [rel] reëele relatie. Het subject heeft een andere voorstelling van de relatie dan er objectief bestaat. Dit is subjectivisme, en leidt ons bij consequentie naar de lijn van Ritschl.

Daartegenover blijf ik handhaven de stelling dat de logische relatie moet beantwoorden aan de reëele relatie in de objecten. En voor zoover dit niet mogelijk is in de universiteit *make* men *geene* relatie, wijl dit beter is dan een gansch onware.

4. Ook gij komt er ten slotte toe, al is het ook op andere wijze en in anderen zin dan Dr. K., om God als object der Theologie los te laten, en in de plaats daarvan te nemen *„een werk Gods"*. Het centraalobject der Theol. is bij u niet God, God is bij u het centraalobject van de *wetenschap*. De wetenschap is dus Theologie. Theologie is wetenschap in den algemeen formeelen zin, gecoordineerd en gesubordineerd. Vereenzelviging maakt de Theol. tot algemene wetenschap, ook materieel, of de algemeene wet. tot Theol. Doch in beide gevallen wordt de Theol. in haar eigen wezen opgeheven. Dit is een anticipatie. Het is idealisme, met alle werkelijkheid in strijd. Dat alle dingen in den kosmos in hunne relatie tot God beschouwd worden, maakt God nog volstrekt niet tot centraalobject van de *wet*.

Door *uwe* opvatting van de wet. als een organisme wordt ge gedwongen om *God* als object der Theologie los te laten. Ge komt niet van uit de[?] zelf tot de bepaling van haar object, maar uit de wetenschap in 't algemeen leidt ge af, dat het object der Theol. *een werk* Gods is.

Deze opvatting van het object der Theol. wijkt af van alle Geref. dogmatici, en ook van de H. S. die ons overal leert dat wij *God* kennen. Ik blijf daarom bij de stelling, dat God het centraal object is van d. Theologia, en niet van de [andere] kosmol. wetenschappen.

Ten slotte nog dit. D.V. ga ik straks het Vaderland verlaten, en neem onder vele aangename — helaas, ook vele smartelijke herinneringen mede aan vele politieke berekeningen en voorzorgsmaatregelen aangaande de leiding der zaken in de kerk en de Theol. School gedurende de laatste jaren. Het blijft voor rekening van hen die dit geldt. De Heere zal ook in de historie der toekomst oordeelen. Doch al deze smartelijke herinneringen kunnen niet uitdooven mijne liefde tot de Geref. kerk en de Theol. School in dit land. De Heere zegene haar rijkelijk in weerwil van al het onvolmaakte en verkeerde dat wij doen.

[Achter op de enveloppe:]

De tweeheid is een abnormaliteit, beschouwd naar de maatstaf van de volm. bedeeling, niet naar de maatstaf van deze bedeeling. Pilatus en Christus, twee koningen is ook een abnormaliteit, kerk en staat ook. Doch naar de maatstaf dezer bedeeling is het normaal.

Het object der Theol. is immanent in den kosmos. Dit zegt in welke relatie de Theol. zijn obj. tot den kosmos beschouwen moet.

De verhouding van God en kosmos, immanentie, is [niet in de wet.] Theol. en kosmol., niet in een *verband* tusschen beide te belichamen. Is echter wel in de wet. n.l. in de Theol. op zichzelf, en in de kosmol. op zich zelf op te nemen. Indien er nu één object ware, en ééne wetenschap, dan ware de moeilijkheid weg. Doch nu de kosmos zelfstandig obj. v. wet., en God zelfst. obj. van wet. is, zijn er *twee* gecoordineerde obj. van wet. De 4 andere facult. zijn niet ondergeschikt aan de Theol., zijn geen onderdeelen van de theol. wet. gelijk de kerkgesch.

In elke wet. eenheid[?] der relatien. Evenals kerk en staat. De eene is geen deel v/d. andere. Toch geen Dualisme.

Men moet bij de bepaling der verhouding met de transcendentie beginnen, niet met de immanentie, want de immanentie moet in het licht van de transcendentie verklaard worden, anders verklaart men de immanentie uit den mensch.

BIJLAGE II

BIBLIOGRAPHIE [1])

Aan de hier volgende bibliographie moge een enkele opmerking ter verantwoording en toelichting voorafgaan. Wat de in rubriek A genoemde publikaties betreft, verdient vermelding, dat herdrukken in de regel werden geregistreerd; in elk geval steeds, wanneer sprake was van herziening, uitbreiding of verandering van uitgever. De meest recente edities zijn eveneens zonder uitzondering genoemd. De volgorde, waarin de tijdschriften in rubriek B zijn opgenomen, is chronologisch bepaald; als uitgangspunt voor de rangschikking diende de verschijningsdatum van Bavincks eerste bijdrage in de diverse organen. Het is wellicht gewenst er tevens de aandacht op te vestigen, dat, wanneer de jaargangen van een tijdschrift over twee kalenderjaren lopen, steeds het jaar is aangegeven, waarin een jaargang tot afsluiting kwam.

De artikelen en recensies in *De Bazuin* werden afzonderlijk onder C. gerubriceerd. Dit geschiedde niet slechts vanwege het specifieke karakter van dit orgaan als kerkelijk weekblad, maar vooral vanwege het grote aantal bijdragen, dat van Bavincks hand in deze periodiek verscheen, met name gedurende het tijdvak 1900—1902, toen Bavinck als hoofdredacteur fungeerde. Aan de titels van de artikelen in *De Bazuin* zijn soms ter nadere informatie korte verklarende opmerkingen toegevoegd. Ten aanzien van de recensies valt nog op te merken, dat Bavinck deze in verschillende tijdschriften op tweeërlei wijze placht te publiceren: enerzijds in die van artikelen, voorzien van een door hem zelf gekozen titel en niet zelden culminerend in een eigen uiteenzetting; anderzijds in die van „Boekaankondigingen", variërend in omvang, maar doorgaans beknopter dan de artikelen. Het bleek niet mogelijk en trouwens evenmin zinvol, de talloze „Boekaankondigingen" in *De Bazuin* alle te vermelden, zodat tot een — niettemin vrij uitgebreide — keuze werd besloten. Bij deze selectie, die uiteraard een enigszins subjectief karakter draagt, golden in hoofdzaak overwegingen, gebaseerd op de aard en de auteur van het besproken geschrift, alsmede op de inhoud van de recensie zelf. Overigens is naar volledigheid gestreefd.

DE SAMENSTELLER

A. Boeken, oraties, brochures, bijdragen in verzamelwerken e.d.

1880 *De ethiek van Ulrich Zwingli* (academisch proefschrift) Zalsman, Kampen.

1881 *Synopsis purioris theologiae*, disputationibus quinquaginta duabus comprehensa ac conscripta per Johannem Polyandrum, Andream Rivetum, Antonium Walaeum, Antonium Thysium, S.S. Theologiae Doctores et Professores in Academia Leidensi. Editio sexta. Curavit et praefatus est H. Bavinck, Lugduni Batavorum apud Didericum Donner.

---

[1]) Lijsten van Bavinck's werken zijn te vinden in J. H. Landwehr, *In Memoriam. Prof. Dr. H. Bavinck herdacht door een zijner oud-leerlingen*, Kampen, 1921, blz. I—III; achter Bavinck's Levensbericht van de hand van dr. V. Hepp in de *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1922—1923), Leiden, 1923, blz. 114—116 en in *Opgaven betreffende de Vrije Universiteit*, uitgegeven ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan, Amsterdam, 1930, blz. 18—20. Deze lijsten zijn niet compleet. De heer J. Veenhof, theol. cand. te Kampen, vervaardigde een meer uitvoerige en gedetailleerde bibliographie en schonk mij daarvan een afschrift. Gaarne betuig ik hem hiervoor mijn hartelijke dank. Ik neem deze bibliographie als bijlage II in dit boek op. — R. H. B.